

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

Pedagogika fakul`teti

«Tasviriy san`at va muhandislik grafikasi» kafedrası

5110800 – «Tasviriy san`at va muhandislik grafikasi» bakalavr
ta`lim yo`nalishi 4-v guruh talabasi

M.M.Ashirbaevaning

BITIRUV MALAKAVIY IshI

Mavzu: QORAQALPOQ XALQ SAN`ATI. ZARGARLIK SAN`ATI

Kafedra majlisining 2019-yil _____ sanasidagi № _____ bayonnomasi
bilan himoyaga ruxsat berildi

NUKUS – 2019

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Pedagogika fakul'teti
«Tasviri san'at va muhandislik grafikasi»
ta'lim yo`nalishi 4-kurs talabasi M.Ashirbaevan
«Qoraqalpoq xalq amaliy san`ati. Zargarlik san`ati» mayzudagi yozilgan bakalavr
mutaxassislik bitiruv ishiga

X U L O S A

M.Ashirbaevaning «Qoraqalpoq xalq amaliy san`ati. Zargarlik san`ati» bakalavr bitiruv ishi davlat ta'lim standartlariga mos ravishda tayyorlangan. Bitiriv ishi asosan badiiy ta'limga ixtisoslashgan muassasalarining kasib-hunor kolledj talabalariga mo'ljalangan. Malakaviy bitiruv ishini bajarish-oliy o'quv yurti bakalavriat ta'lim yo`nalishidagi talabalar uchun o'qishning yakuniy bosqichi bo'lib, zamonaviy ijodiyot, ishlab chiqarish, iqtisodiyot, texnika va madaniyatning rivojlanishi sharoitida bulajak tasviri san`at mustakil ish faoliyatiga tayyorgarligini ta'minlashga o'rgatadi.

Mavjud ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, milliy kadrlar tayyorlashning yangi tizimini barpo etish, kelajak uchun barkamol, salohiyatlari avlodni tarbiyalash – O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga etkazish to'g'risidagi farmoni va «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturning negizini tashkil qiladi.

Bu dolzarb vazifalar prezidentimiz va xukumatimizning doimiy e'tiborida bo'lib, boshqa farmon va qarorlarda ham o'z aksini topmoqda.

M.Ashirbaeva uz bitiruv ishida Qoraqalpoq xalq amaliy san`ati. Zargarlik san`ati mavzuni bayon qilishi yoshlarga tasviri san`atining odamzod rivojlanishida tutgan o'rni va ahmiyati haqida ma'lumot berish bilan boshlanadi. Umuman, bu izlanishning quyidagi mavzuisida va uzviylikda o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi kungacha saqlanib kelgan madaniy meroslarga qarasak, yuqorida nomi atalgan geografik fazoda qadimgi va o'rta asrlarda yashagan xalqlar bilan qoraqalpoqlarning har xil munosabatda bo'lganini sezamiz.

Shuning bilan birga, qoraqalpoq xalqining madaniyati va badiiy san`ati o'zining boshqa xalqlarni takrorlamaydigan belgilari ega. U belgilari xalqning qadimdan kelayotgan asosiy namunalari saqlanishi, u namunalar tashqi va ichki iqtisodiy, madaniy, estetik, diniy va h. ta'sirlarning natijasida bir qancha o'zgarishlari tushib rivojlanishi orqasida shakllangan. Qoraqalpaq xalq qo'l san`atining misolida u aniq ko'rindi. Qo'l san`ati xalqning kundalik hayoti bilan chambarchas aloqada rivojlanadi. Qoraqalpoqcha qo'l san`ati asarlarini ishlashda ko'pincha mahalliy narsalar, masalan, jun, paxta, yog'och ipak va chetdan kelgan har ximl metall va qimmatbaho toshlar (oltin, kumush, mis, feruza, hinji, marjon va h.) qo'llanilgan.

Bitiriv talaba ishi mavzusi: kirish, asosiy kism, xulosa va foydalangan adabiyotlardan iborat. Kosimcha kurgazma kurol elektron slayd-prezentatsiya.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak talaba M.Ashirbaevaning bakalavr mutaxassislik ishi barcha talablarga to'liq javob beradi va talaba bakalavr akademik darajasini to'lik olishga loyiq deb xisoblaymiz.

Ilmiy raxbar:

dotsent Urazimova T. V.

qol tan'basin tashqig'a

K.B.inspektor

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Pedagogika fakul'teti
«Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi»
ta'lim yo`nalishi 4-kurs talabasi M.Ashirbaevaning
«Qoraqalpoq xalq amaliy san`ati. Zargarlik san`ati»
mavzudagi
yozilgan bakalavr mutaxassislik bitiruv ishiga**

T A Q R I Z

M.Ashirbaevaning «Qoraqalpoq xalq amaliy san`ati. Zargarlik san`ati» degan mavzuni tanlagan va davlat ta`lim standartlariga mos ravishda tayyorlangan. Bu mavzu xozirgi kunning eng doslab va muxim mavzularidan biri bo`lib xisoblanadi. Bitiruv mutaxassislik ishi kirish, asosiy kism, xulosa va foydalangan adabiyotlar ro`yxatidan, ko`rgazma quroli elektron prezentatsiya ishlaridan tashkil topkan.

Qoraqalpoqlar – bu hayot tarzi, urf-odatlari, dasturlari va xayotni tushunishdan boshlab xulq-atvorlari, o`y-fikr yuritishlari, tiligacha barcha narsalar jonli, tabiiy turda chambarchas chirmatilib qo`silib ketgan, o`ziga xos alohida madaniyat yaratgan, hayron qoladigan ajoyib, o`zgacha xalq. Yarim ko`chmali qoraqalpoq xalqi o`zining asrlar davomida avloddan avlodga o`tib kelayotgan o`ziga xos badiiy boyligini shakllantiradi. Deyarli hamisha quvg`inga uchragan bu xalq otabobolarining makon bosgan, qat`iyan va cheksiz erlari bo`ylab kezib, ko`chib o`rnashishida haqiqatdan boy va takrorlanmaydigan – o`zining tiliga, shakliga va mazmuniga ega bo`lgan badiiy san`atni yaratib va saqlab qola oldi, unga o`z erining boyligini va shu bilan bir vaqtida kamtarligini, ranglarning yorqin va qaramaqarshiligining o`ysiz kuchlilagini, ko`k jiyakning orqa tomoniga qarab cheksiz uzoqga cho`zilgan erga bo`lgan o`zining umidlarini va qayg`ularini, hamisha tinchsiz va ko`chmali turmush tarzining xususiyatlarini, urf-odatlarining, dasturlarining rangbarangligini va xususiyatlarini, tafakkur, fikr yuritishning qonuniyatlarini, o`z tilining bir tekisligining va ochiqligini, yaxshilik va yomonlik haqidagi tushunchasini, o`z vatanining himoya qilgan jangovar qizlar, ertaklardagiday qudratli botirlar haqidagi dostonlarining chiroyligini va jo`shqinligini, ularning beg`am emas, balki o`yga to`liq-qayg`uli poeziyasini, bir qaraganda bирgalikdagi cho`ziqlikni, balki haqiqatda cheksiz keng dala va cho`llari bilan uyg`un bo`lgan kuchini kiritadi.

M.Ashirbaevaning har bir rejaga alohida to`xtab o`tib, har bir rejani keng yuritib berishga harakat kilgan. Talaba bu ishini yozishda juda ko`plagan adabiyotlar va metodik ko`llanbalardan keng foydalangan. Ushbu bakalavr bitiruv mutaxassislik ishi Jahon madaniyati va shu bilan birga Qoraqalpoq xalq amaliy san`ati. Zargarlik san`ati buyicha murakkab badiiy jarayonlar har tomonlama jiddiy o`rganib chiqilgan. Shu sabapli ish to`liq ravishda bakalavr darajini olishga to`lik javob beradi deb xisoplayman.

**«QORAQALPOQ XALQ SAN`ATI.
ZARGARLIK SAN`ATI»**

REJA:

KIRISHU.....	3-11
I. AMALIY SAN`ATINING ShAKLLANISh ASOSLARI VA MILLIY XUZUSIYATI.....	12-23
II. QORAQALPOQ XALQ SAN`ATI. ZARGARLIK SAN`ATI	24-34
III. ZARGARLIK SAN`TI: ayol-qizlarning va erkaklarning zargarlik buyumlari	35-51
IV. QORAQALPOQ ZARGARLIK SAN`ATI: zargar ustalar va ularning ishlash uslublari	52-57
XULOSA	58-65
FOYDALANGAN ADABIYOTLAR	66-70
KO`ShIMChA SLAYD-PREZENTATsIYa	

KIRISHU

Qoraqalpoqlar – qadimiy turkiy xalq. O’tkan davrlarda o’lar bir joydan ikkinchi joyga ko’chib o’tib kun kechirgan, aholisi charvachilik, dexqonchilik va baliqchilik bilan shug’illanishgan. O’rto Osiyo xalqlari madaniyatining tarixini o’rgangan mashxur olimlar S.P.Tolstov, P.P.Ivanov, T.A.Jdankolarning asarlarida ushbu xalqning shakillanish va rivojlanish yo’lida ba’zi qiyinchiliklarni boshtan kechirganiklari aytildi. Xalq san’ati asarlarining xilma-xil turlari o’z badiiy xususiyatlariga ega. Shuningdek ular xalkning estetik dunyokarashlari bilan uzviy bog’lik bo’lgan. Naqshinkor va rangdor obrazlar dunyosini o’z ichiga olgan badiiy ijodkorligining yagona majmuasini tashkil kiladi.

I.A.Karimov «Yangicha tafakkur - zamon talabi» so’zida «Qoraqalpoq xalqi qadimiy va boy tarixga ega. Uning milliy madaniyati, jozibali san’ati, mumtoz adabiyoti, qadriyatlari, udum va an`analari olamga mashhurdir. Mustaqillik tufayli qoraqalpoq xalqi juda ko’p qadriyatlarini qayta tiklash imkoniyatiga ega bo’ldi» degan [I. 9.].

Koraqalpoqlarning bobo-kolomlari Orol tengizi etaklarini makon aylagan. O’lar jonub tomon ko’chib, Volga va Dneprgacha etib borishgan. XVI va XVIII asrlarda qoraqalpoqlar Sirdaryo xududlariga kelib, o’shbu erdan o’larning bir qismi Farg’ona xududiga, Samarqand va Buxoro viloyatlariga ko’chib o’tishgan, asosiy qismi esa Amudaryoning qo’yi qismida yashab qolishgan va Orol tengiziga yaqin ernalni o’zlashtirib kun kechirgan.

Qoraqalpoqlar qadimda yarim ko’chmanchi turmush tarzida hayot kechirgan. Qoraqalpoq xalqi va madeniyatining shakllanish jarayoni Sharqiy Evropa va O’rto Osiyoning qatta xududida kechkan. Qoraqalpoq ajdodlarining Evroosiyo axolisi bilan xududiy, etnik, iqtisodiy va madaniy

jihatdan bevosita aloqasi etnik tarkibiga ko'ra xilma-xilligi VIII-XIX asrlarga to'g'ri keladi.

San'atining o'zaro ta'sirlanish jarayonida dasturiy badiiy stillarga munosib motivlarning tabiiy tanlovi bo'lib o'tdi. Natijada ba'zi elementlar texnik imkoniyatlarini, kompozitsion tuzilish va rangli echim uslublarini boyitib, xalq san'atida ko'llanildi. Qoraqalpoq xalqi naqsh san'atini o'rghanishda T.A.Jdanko, L.I.Rempel', I.V.Savitskiy, A.Allamuratov va boshqalar o'z mehnatlari bilan ko'zga tashlanadi. Xalq san'ati asarlarining xilma-xil turlari o'z badiiy xususiyatlariga ega. Shuningdek ular xalqning estetik dunyokarashlari bilan uzviy bog'lik bo'lgan. Naqshinkor va rangdor obrazlar dunyosini o'z ichiga olgan badiiy ijodkorligining yagona majmuasini tashkil kiladi.

Bir necha asrlardan buyon ushbu xalqning o'ziga xos madaniyati shakllanib kelmoqda. Ularning o'ziga xos belgilari ko'p. Shu bilan birga qoraqalpoqlar boshqa bir xalqlarning badiiy san'atini chuqur o'rghanib, o'zining san'atini boyitib borishgan va shular asosida o'larning tajriybasi shakllanib borishgan.

Qoraqalpoq badiiy san'ati ajralmas, bir-biri bilan mustaxkam bog'langan milliy kompleksni tashkil qiladi. Jumladan, yog'och uymakorligi (movut va suyaklar bilan bezash), kashtachilik, gilam to'qimachiligi, zargarlik buyumlari kiradi. Teriga o'yib naqsh solish, applikatsiyalar ham shular jumlasidan. Badiiy jihatdan o'ylashning kengligi va chin ko'ngildan ishlanganligi, dekorativ (bezalgan) shakilarning, naqshli motivlarning va texnik uslublarning rangbarangligi - bularning hammasi ko'rgan odamning ko'zini quvondiradi.

Xalq badiiy san'ati shu kunga qadar o'z ko'rkamlik ahamiyatini yo'qolmagan. Ba'zi kiyim-kechaklarning turlari, zargarlik taqinchoklarning shakllari yani uy jihozlari eskirgan holda, o'larni bezash yani naqsh, ishslash

uslublari, rang barangligi va kompozitsiyalar (joylanishi) hozirgi kunga qadar foydalanadi. Shuni aytish joyizki, qoraqalpoq badiiy asari o'z belgilari va motivlari bilan turkman, qozoq, qirgiz, o'zbek va hakazo xalqlarning badiiy asarlariga yaqin.

Xalq san'atini, uning badiiy-estetik an'analarini tag'ib kilish kelajak avlodni estetik tarbiyalashning muhim zindjiri xisoblanadi. Shu bois, qoraqalpoq xalq bezanish – badiiy hunari haqida, uning ahamiyatli va qizikarli turi – badiiy kashtachiligi tug'risida ma'ruzalar, radio va televideniyadan, kundalikli matbuotdan chiqishlarni tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavjud ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, milliy kadrlar tayyorlashning yangi tizimini barpo etish, kelajak uchun barkamol, salohiyatli avlodni tarbiyalash – O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini [I.3.], [I.2.] tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga etkazish to'g'risidagi farmoni va «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturning negizini tashkil qiladi.

Bu dolzarb vazifalar prezidentimiz va xukumatimizning doimiy e'tiborida bo'lib, boshqa farmon va qarorlarda ham o'z aksini topmoqda.

Go'zallikni his qila olishni rivojlantirish, yuqori estetik didni shakllantirish, san'at asarlarini, tarixiy va me'morlik yodgorliklarini, ona tabiat go'zalliklarini, boyligini tushunish va kadrlarni shakllantirish maqsadida har bir o'quv fani imkoniyatidan, ayniqsa bilim doirasini kengaytirish uchun xizmat qiladigan va katta tarbiyaviy kuchga ega bo'lgan adabiyot, musiqa, tasviriy san'at, estetika kabi fanlaridan umumiy foydalanish kerak.

Tasviriy san'at, chizmachilik va amaliy san'at o'qituvchilarini tayyorlashning tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu jumladan amaliy san'at

estetik didni shakllantiradi, san`at asarlarini tushunish va qadriga etishni o`rgatadi, mehnatga hurmat va muhabbatni tarbiyalaydi, mehnat ko`nikmalarini egallahda yordam beradi. Shu jumladan, yosh avlodni g`oyaviy, ma`rifiy va estetik tarbiyalashning muhim omillari sifatida qaralmoqda. Shu sababli mamlakatimizdagi korxona va muassasalarda, xususiy korxona, jamoa xo`jaliklari, oliy o`quv yurtlari va umumiylar ta`lim mакtablarida shakli hamda mazmuni jihatdan xilma-xil plakatlar, stendlar, devoriy gazetalar va hokazolarni ko`rish mumkin. Ayni paytda bularning sifatiga qo`yilayotgan talablar ham ortib borayotir. Bu amaliy san`at ishlariga bevosita daxldor kishilarni mazkur ishlarning ta`sirchanligini oshiradigan yangi vositalarni, yangi kompozitsion echimlarni topishga dav`at etmoqda. Ana shu boradagi ishlanishlar hozircha ma`lum bo`lgan va badiiy bezash ishlarida muvaffaqiyatli qo`llanayotgan nazariy asoslarni takomillashtirishda, yangi vositalardan oqilona foydalanishda o`z aksini topmoqda.

Tasviriy san`at va amaliy san`at tarixi fani O`zbekistonning davlat mustaqilligi qo`lga kiritilgandan keyin respublikamiz Oliy o`quv yurtlarida alohida fan sifatida o`qitish yo`lga qo`yildi.

Tasviriy san`at va amaliy san`at tarixi fanining predmeti va tadqiqot ob`ekti insoniyatning bir necha ming yillar davomidagi madaniy faoliyati, madaniyat taraqqiyoti tarixi va nazariyasini o`rganishdan iborat. Tasviriy san`at va amaliy san`at tarixi fanlarining predmeti, mazmun-mohiyati, metodologik asoslari, ijtimoiy vazifalari ochib berilgan. Uni o`qish jarayonida moddiy madaniyat, ma`naviy madaniyat, tsivilizatsiya, qadriyatlar, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, ma`naviy-madaniy meros san`at tushunchalarining ma`no-mazmunini talabalar bilib oladilar.

Tasviriy san`at va amaliy san`at tarixi fanlari yangicha fikrlashni, insonparvarlik va vatanparvarlik tuyg`ularini shakllantiruvchi fan sifatida

O'zbekistonning milliy tiklanishida, ta'lim-tarbiya tizimida muhim rol o'yndaydi.

Biz o'tmish ajdodlarimizdan qabul qilib olgan madaniy-ma'naviy merosni o'z tajribalarimiz bilan to'ldirib, rivojlantirib boramiz va kelajak avlodlarga meros qilib qoldiramiz. Bu uzluksiz umumbashariy ahamiyatga molik jarayon. Hozirgi murakkab dunyoda inson, uning hayoti, e兹gulik, mehr va muruvvat,adolat, haqiqat, erkinlik, tenglik, tinchlik, do'stlik, baxtsodat, vatanparvarlik kabi eng oliv umuminsoniy qadriyatlarni asrabavaylashimiz zarur. Shu o'rinda Prezident Islom Karimovning: «Kirib kelayotgan XXI asrda dunyoni madaniyat va ma'naviyat qutqaradi» [I.8; 172] degan so'zlarini doimo yodda tutishimiz lozim.

Shu o'rinda O'zbekistonning har bir fuqarosi o'z tarixini bilishi va uni asrab avaylashi lozim. Mustaqil demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish jarayoni bugungi kunda Kadrlar tayyorlash milliy dasturi hamda «Ta'lim to'g'risi»dagi qonun talablarini amalga oshirish uchun har bir kasb sohasida yangicha tafakkurli, ijodiy qobiliyatli, madaniyali shaxsni tarbiyalashni talab etadi.

Mavzuning dolzarbligi: Qoraqalpog'istonda san'atning keng tarqalgan turlaridan biri xalq amaliy, zargarchilik san'atidir. Bu san'at asarlari hayotda ishlatiladigan bezak buyumlarni ichiga oladi.

Xalq amaliy san'ati asarlari odamlarning kundalik turmush ehtiyojlarni qondirish, tevarak-atrofga, bog'-rog'lar, uylarni tashqi va ichki ko'rinishiga go'zallik kiritishga xizmat qiladi. Bu san'at dastgoh san'atdan o'zining bevosita xalq ehtiyojlariga moslanganligi bilan farq qiladi va inson hayotida ishlatiladigan buyumlarning mazmuni bilan bog'lanadi. Amaliy san'atida hayotdagi mavjud narsalar aks etadi. Lekin, ular mustaqil xususiyatga ega bo'lmasdan, ma'lum bir buyum mazmuni va shakli bilan bog'lanib, uni bezashga xizmat qiladi. Amaliy san'at buyumlari birmuncha erkin-ijodkor

tafakkuri mahsuli sifatida yaratiladi va u tevarak-atrofga fayz kiritishga qaratilgan bo`ladi. Xalq amaliy san`ati juda qadim zamonda paydo bo`lib, xalq hunarmandchiligi tarzida rivojlanib san`atning eng qadimgi rivoj topgan va barhayot turi bo`lib kelgan.

Yangi mavzuni bayon qilish yoshlarga xalq amaliy san`atining qoraqalpoq xalqi hayotida tutgan o`rni, uning turlari haqida ma`lumot berish bilan boshlanadi. Umuman, bu izlanishning quyidagi mazmunda va uzviylikda o`tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Shu sababli bitiriv mutahassislik ishining dolzarligi Qoraqolpoq xalqining amaliy san`ati, zargarlik turining urganishtagi yangiligi va ilimiyl-tadqiqotligi. Pedagogik jihatdan qoraqalpoq xalq amaliy san`ati va shu bilan zargarchik analalari ko`p asrlik badiiy tajribalarini o`zida aks ettirish bilan qiziqish uyg`otadi.

Ishning maqsadi va vazifalari: Qoraqalpoq xalq amaliy san`ati, zargarchilik va uning o`ziga xos xususiyatlari haqida tushuncha berish, amaliy san`at asarlarini idrok etishga o`rganish. Yoshlarda badiiy-estetik didni

o`stirish va ularning badiiy fikr doirasini kengaytirish. Yoshlarda milliy g`ururni shakllantirishga yordam berish, ularni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash.

Xalq amaliy san`ati o`quvchilarda badiiy didni o`stirish bilan bir qatorda ularda borliqni idrok etish madaniyatini va ularga nisbatan estetik munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. U yoshlarda badiiy mayllarini amaliy jihatdan to`g`ri yo`naltirish, keyinchalik uy jihozlari, kiyim-kechaklarga to`g`ri munosabatda bo`lishiga, qadimgi va hozirgi zamon amaliy-bezak san`ati asarlarining estetik mohiyatini tushunib etishga ko`maklashadi. Yoshlarni xalq ustalari ijodidagi obrazlilik bilan tanishtirish, borliqqa estetik munosabatni o`stirishga yordam beradi.

Shuningdek, yoshlarda quyidagi tushuncha va ma'lumotlarga ega bo'lishlari talab etiladi:

- qadimgi va hozirgi zamon xalq amaliy san'ati ustalari, ularning ismlari va familiyalarini bilish;
- yuqori badiiy saviyada ishlangan amaliy san'at namunalarini, shuningdek chet ellarda saqlanayotganligi haqida ma'lumotga ega bo'lish;
- xalq amaliy san'ati bilan bog'liq bo'lgan yirik muzeylarning nomi va joylashgan shaharlarni bilish;
- O'zbekistonda mavjud bo'lgan avvalgi va keyingi davrlardagi xalq amaliy san'ati bilan bog'liq bo'lgan yirik tarixiy va madaniy yodgorliklarni bilish;
- Respublikamizda xalq hunarmandchiligi rivoj topgan shahar va qishloqlarni bilish;
- xalq amaliy san'atining turlari, unda ishlatiladigan asbob va materiallar, qo'llaniladigan usullarni bilish;
- xalq amaliy san'atidan asosiy iboralarni bilish.

Xalq amaliy san'atini o'rganish o'quvchilarning badiiy didini o'stirish, borliqqa estetik munosabatini shakllantirish va badiiy fikr doirasini kengaytirish borasidagina emas, balki u bolalarning tasviriy ijodiy faoliyatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda ularga xalq amaliy san'atidan olgan bilim va tushunchalari qo'l keladi.

Tadkikot ob'ekti va predmeti: Ob'ekti – amaliy san'atining ravojlanishi, predmeti – qoraqolpoq zargarchilik san'atining bezash buyumlari va ularni bezash uslublari, fayda bo'lishi va ravojlanishi.

Tadqiqot uslubiyati va uslublari: Vakt-strukturalik asoslaridan foydalangan holda, izertlash va dalil topishi strategiyasi asosida bitiruv

bakalavr mutahassislik mavzisin boitib ochib berish va shu buyicha ilmiy tadqiqotlarni to'liqtradi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy jixatdan yangilik darajasi:

Shuni aytish joyizki, qoraqalpoq badiiy asarlari o'z belgilari va motivlari bilan turkman, qozoh, qirgiz, o'zbek va hakazo xalqlarning badiiy asarlariga yaqin bo'lg'ani bilan ulardan farkli ajralib turadi. Shu sabapta qoraqalpoq zargarlik san'ati bezash usullarining uzig'a hosligin bitiriv mutahassislik ishida qursatilgan.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati va tadbiki: 1. tadqiqot xulosalarining ishonchligi va asoslanganligi. 2. amaliyot asoslaridan foydalangan holda tarixi ahamiyotligining tiykarg'i boskichlarinin va zarur bo'lg'an xarakterlerin kursatib berishi.

Ish tuzilishi va tarkibi: Ish uchta kisimdan tuzilgan – kirish, asosiy qism va xulosadan toshkil topqan va asosiy bo'limi birnechta bobidan tuzilg'an. Asosiy qism qoraqolpoq amaliy san'atining zargarchilik va uning tarixi, bezash usullari, taylorlash texnologiyasi, naqqoshliqda foydalangan materiallar iborat. Ko'shimcha – elektron prezentatsiya.

Bajarilgan ishning asosiy natiyjali: Bitiruv mutahassislik ishida mavzuning maqsati va vazifalari, shuningdek uning amaliy zarurligi qursatilgan. Zargarlik san'ati bo'yicha yozilgan ushbu ish amaliy san'atini sevishga va o'rgatishga chariradi va o'qitish protsesste yaqshi natiyja beradi.

Xulosa va taqliflarning qisqacha umumlashtirilgan ifodasi: Ushbu bitiruv bakalavr mutaxassislik ishi xalq an'analarin rivojlantirishga o'rgatadi va pedagogning asosiy vazifasi ekanligin ko'rsatadi. Mashqur xalq amaliy san'at namayondilarining hayoti va ijodi yuzasidan suhbatlar o'tkazish, fil'mlar namoyish etish, al'bomlar taylorlash zarur ekanligin namoyon etadi.

«Istiqlol sharofati bilan O'zbekiston dunyoga yuz ochdi. Bugun dunyodagi demokratik, mutaraqqiy davlatlar tajribasini o'rganish imkoniyatlari g'oyat keng. Bu borada hech qanday to'siq yo'q. Ular to'plagan tajribaning biz uchun maqbul jihatlaridan foydalanish ham milliy dasturimizda ko'zda tutilmog'i darkor. Eng muhimi, shuni anglab etishimiz kerakki, kadrlar masalasini hal etmas ekanmiz, sa'y-harakatlarimiz kutilgan natijalarni berishi, hayotimiz, ma'naviyatimiz o'zgarishi qiyin kechadi. Demakki, zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilish, zamon talablariga mos kadrlar tayyorlash ishini yo'lga qo'yish faoliyatimizning bosh yo'nalishi bo'lmog'i darkor. Chunki bizning xalqimiz talant va iqtidor jihatidan hech kimdan kam emas. Unga ma'rifatning ravon yo'llari ochib berilsa, jahonda o'ziga yarasha obro'li o'rinni egallay oladi» [I.8; 176-177].

«Tabarruk zaminimizning qadriga etish uchun birinchi navbatda shu yurtda yashab o'tgan buyuk ajdodlarimizning ma'naviy jasoratini anglab, ulug'lab, ularning shu boradagi ibratli an'analarini yangi bosqichda davom ettirishimiz kerak. Aytish kerakki, ma'naviy jasorat avvalo o'z yurtiga bo'lgan muhabbat va sadoqatda, uning taqdiri uchun fidoyilik ko'rsatib yashashda namoyon bo'ladi» [I.9; 15-16].

AMALIY SAN'ATINING ShAKLLANISH ASOSLARI VA MILLIY XUZUSIYATI

«Moddiy isloxo^tlar, iqtisodiy isloxo^tlar o'z yo'liga. Ularni xal qilish mumkin. Xalqning ta'minotini ham amallab turish mumkin. Ammo, ma'naviy isloxo^tlar - qullik va mutelik iskanjasidan ozod bo'lish, qadni baland tutish, ota-bobolarimizning udumlarini tiklab, ularga munosib voris bo'lish – bundan og'irroq va bundan sharafliroq vazifa yo'q bu dunyoda».

I.A.Karimov.

Amaliy bezash san'ati paydo bulishi va rivojlanishi kishilik jamiyatining eng kadimi^y, ilk boskichlariga borib takaladi. Boshkacha aytganda, amaliy bezash san'ati insonning kelib chikishi bilan uzbeki alokadordir. Amaliy bezash san'ati tarixi – jamiyat tarixining ajralmas bir kismidir. Shuning uchun xam uning vujudga kelishi va rivojlanishini jamiyat tarixidan, jamiyatdagi ijtimoiy – iktisodiy munosabatlardan, moddiy boyliklar ishlab chikarish usulidan ajratib olish mumkin emas. Jamiyat bor ekan amaliy bezash san'ati xam mavjud buladi. Insonning insonga xos xislat va fazilatlarga ega bulishi, tabiatga ta'sir etishi, ijtimoiy faoliyatga kirishuvi, madaniy va ma'naviy boyliklarni ishlab chikishi va iste'mol kilishi madaniyatga, uning yutuklaridan kanchalik foydalana olganligiga kup jixatdan boglikdir. Madaniyatning rivojlanishi insonning uzi kanchalik usganligini, uning bilishlari nechoglik kengayganligini, kobiliyati nakadar takomillashganini kursatadi [II.5; 12-16].

Madaniyat – insonning faoliyati jarayoni, uning okibatida yaratilgan moddiy va ma'naviy kadriyatlar, uning okibatida shaxsni shakllantirish va kamolotida muxim omil bulgan ijtimoiy xodisadir.

O'zbekiston mustakilligi sharoitida madaniyatshunoslik fanining dolzarb tadqiqot ob'ekti – insoniyatning farovon xayoti, baxti masalasi^dir.

CHunki, oliv mavjudot bulgan inson xayoti bugungi kundagidek xatarli bulmagan.

Shu sababdan ham prezidentimiz I.A.Karimovning barcha asarlarining mazmun-moxiyati va tadbik etilayotgan istiklol mafkurasining ijtimoiy-siyosiy mazmuni inson muammosi, uning baxtli xayoti, kadriyati, iktisodi, soglom xayot kechirishi kabi muxim masalalar tashkil etadi.

Amaliy bezash san'ati kursi mavzu matnlarining zamonaviy ruxda, eng sunggi va ilgor axborotlar bilan boyitilgan xolda ukitilishi, talabalarning jaxon andozalariga xos tarzda bilim olishiga imkoniyat yaratadi. Bu jarayon uz navbatida yukoridagi muammolarning bartaraf etilishiga salmokli ta'sir etadi.

Xalkimiz uchun asrlar davomida orzu kilib kelingan mustakillikning kulga kiritilishi buyuk tarixiy vokea buldi. YOsh davlatimizning mustakilligini xar tomonlama mustaxkamlash talablari, uni ijtimoiy-siyosiy, iktisodiy va madaniy jixatdan izchil va barkaror tarakkiyotini ta'minlash vazifalari bu jarayonning ma'naviy asoslarini mustaxkamlash, xalkimizning umumiy madaniyatini yuksaltirish masalalarini xal etishni kun tartibiga kuydi. CHunki, jamiyat xayotida xalk madaniy darajasining yuksakligi, ma'naviy kamolotning axamiyati bebaxodir. «Bizning madaniyatimiz degan edi I.A. Karimov – butun insoniyatni uziqa rom etib kelayotgan markaz bulib kolganligi tasodifiy emas».

Madaniyat xar bir davrda uzining asosiy funksiyalarini bajarish bilan jamiyat ma'naviy kamolotini yuksaltirishga xizmat kiladi.

Boy va serkirra ma'naviy, siyosiy, axlokiy, xukukiy madaniyatimiz imkoniyatlaridan foydalanish tabiiyki, kup vakt va kuch-gayratni, barcha ziylolarning ma'rifat va ma'naviyat ishlariga fidoiyligini talab etadi. Jamiyatning ma'naviy yuksalishi, yurtboshimiz I.A.Karimov aytganlaridek, shunchaki navbatdagi vazifa bulib kolmay, yosh davlatimiz iktisodiy

kudratini oshirishning asosiy shartlaridan biridir. Vatanimizda amalga oshirilayotgan iktisodiy isloxtatlarning asosiy, ustuvor yunalishlari ta'lim va madaniyatni rivojlantirish xamda islox kilish, akliy va ma'naviy saloxiyatni mustaxkamlashga xam katta e'tibor berishni takozo kilmokda. Davlatning barkarorligi, jamiyatning ma'naviy etukligi, ijtimoiy adolatning karor topishi, jamiyat a'zolarining xalolligi, mexr-okibatli bulishi avvalambor jamiyatdagi mavjud madaniyat uzining asosiy funksiyalarini nechogli tulakonli namoyon kilayotganligiga bevosita boglik.

Ma'naviy tiklanish xar bir fukarodan, ayniksa yoshlardan mustakil fikr yuritishni, ruy berayotgan xodisalarni xolisona baxolay olish malakasini tarkib toptirishni va faol vatanparvarlikni talab etmokda. Bu jarayon esa madaniyatning ijtimoiy-falsafiy moxiyati, ichki strukturasi, shakl va usullari, ijtimoiy xayotning boshka soxalariga nisbatan yunalishi va rivojlanish sur'atini aniklash, uning ta'siri va natijalarini bugungi kun nuktai nazari jixatidan talabalar ongiga etkazilishini talab etmokda [II.22; 13-22].

Amaliy san'ati mazmuni xamda tarkibiy xususiyatlaridan kelib chikuvchi gnoseologik (bilish), vorisiylik, kommunikativ (aloka), tartibga solish (regulyativ), ma'rifiy, baxolash (aksiologik), gumanistik va tarbiyaviy funksiyalari mavjud.

1. Milliy madaniyatlar umumjaxon madaniy-tarixiy jarayonidan ajralgan xolda tarakkiy eta olmasligining ob'ektiv va sub'ektiv asoslari.
2. Madaniyatda milliylik tushunchasi.
3. Madaniyatda umuminsoniylik tushunchasi.

Insoniyatning tarixiy tarakkiyoti davomida milliy va umuminsoniy kadriyatlarning, amaliy san'ati mushtarak ravishda rivojlanish jarayoni har kanday mamlakatni ilgor, tarakkiy etgan tsivilizatsiya sari etaklagan.

Demak, madaniyatda, amaliy bezash san'atida milliy va umuminsoniy kadriyatlar bir-birini inkor etmagan holda, umumijtimoiy tarakkiyotga xizmat kiladi.

Milliy kadriyatlar, amaliy san'ati ayrim xalq, millatlar va elatlarning tarixiy tarakkiyoti jarayonida yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarning yigindisidan iborat. Milliy kadriyatlarning, amaliy bezash san'ati shakllanishi va rivojlanishi muayyan bir millatning xayoti, turmush tarzi, tarixi, madaniyati, urf-odatlari, tili, uning utmishi, kelajagi bilan uzviy boglikdir.

Milliy kadriyatlar, amaliy san'ati murakkab ijtimoiy-tarixiy xodisa bulib, millatning tili, madaniyati, tarixi, udumlari, jamiki moddiy va ma'naviy boyliklari, iktisodiy, siyosiy va ma'naviy xayotini xar tomonlama kamrab oladi. Insonning qaysi millatga mansub ekanligi xakidagi tasavvur fakat goya emas, balki tuygu xamdir. Milliy tuygu-tabiiy tuygudir. Unda millatning tarixi, xozirgi axvoli, milliy ruxiyati va xususiyatini tushunish xissiy shaklda mujassamlashgan buladi. Insonda milliy ong va gurur bulmasa, u uzining kaysi millatga mansubligini xis etmasa, uning uz milliy manfaat va kadriyatlarini kanday kilib anglashini tasavvur kilish kiyin. Toki millatlar, milliy manfaatlar mavjud ekan, milliy munosabatlar xam, milliy xis-tuygular ham, milliy kadriyatlar ham saklanib kolaveradi.

Milliy kadriyatlarning kuchayib borishi milliy maxdudlikka, milliy xudbinlikka, o'z millati manfaatlarini birinchi uringa kuyish, boshqa millatlar va xalqlar manfaatlarini xisobga olmaslikka olib kelmasligi kerak.

Umuminsoniy kadriyatlar, amaliy bezash san'ati uzining mazmuni, moxiyati, keng mikyosda amal kilishi, dunyodagi kuplab xalqlar, elatlar, millatlarning utmishdagi, hozirgi davrdagi va istikboldagi tarakkiyoti bilan uzviy alokadorlikda ekanligi, uzida jaxon tsivilizatsiyasining yaxlit va bir

butunligini ifodalaganligi bilan mintakaviy va milliy kadriyatlardan tubdan fark kiladi.

Milliy va umuminsoniy kadriyatlar, amaliy bezash san'ati bir - biri bilan bevosita boglik. Ularning xar ikkalasi bir-biriga ta'sir etadi, biri ikkinchisini tuldiradi, mazmunan boyitadi.

Umuminsoniy kadriyatlar milliy kadriyatlardan mazmun jixatdan chukur va keng bulib, uni uz ichiga oladi. Umuminsoniy kadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalklarning maksad va intilishlarinining yaxlitligi va umumiyligini ifodalaydi. [II. 14; 33-39]

Amaliy san'ati fani ukuvchilarini borlikka nisbatan badiiy did bilan karashga urgatadi. Ushbu fan ukuvchilar uchun ijobiy xissiyotlar manbai bulib, ularga kuvonch keltirmogi lozim.

Amaliy san'ati darslarida ukuvchilarini ukuv predmetiga kizikishlarini oshirish uning samaradorligini oshirishning muxim shartidir. Amaliy san'ati ukuvchilar uchun ijobiy xissiyotlar manbai bulib, ularga kuvonch keltirmogi lozim. Darsslarni an'anaviy eki noananaviy usulda utish mumkin.

Mashgulotlar mazmuni xar bir sinfda asosan ikki bulimdan iborat buladi.

1. Amaliy - badiiy faoliyat

2. Idrok etish.

Utiladigan amaliy mashgulotlar jarayonida o'qivchida kat'iylik, faollik, uz kuchiga ishonch xosil kilinadi, shuningdek, mustakil fikr yuritishva ishslash kobilyatlarini tarbiyalash etakchi urinni egallay boradi. Bunday ukuvchilar amaliy san'ati soxasida yoshlariga nisbatan muayyan bilim va malakalarini egalashlari talab etiladi. Bu urinda ukuvchilar vazifani kurgazmali tarzda obrazlar orkali idrok etish, ularda yaxlit, jonli taasurotlar orkali tasvirlanadigan ob'ektga nisbatan analistik yondashishi asosiy metod bulib xisoblanadi.

Amaliy san'ati fanining uziga xos xususiyatlarini va ukuvchilarning badiiy faoliyatiga buladigan aloxida munosabatlarini xisobga olgan xolda ukuvchilarni kupirok ragbatlantirish tavsiya etiladi. O'kituvchining bolalar tasviriy faoliyatiga e'tiborsiz karashi va ularning ishlarini bular-bulmasga tankid kilaverishi ularning mazkur ukuv predmetiga kizikishlarini kushaytirishi mumkin. Shuning uchun o'quvchilarni kupirok ragbatlantirish, maslaxatlar va takliflar berib, individual yordam kursatish foydalidir [II.30; 15-26].

O'kituvchi maxalliy sharoitlar va ukuvchilarning uzlashtirishlarini xisobga olgan xolda programmada tavsiya etilgan mashgulot turlarga moe ravishda ukuv vazifalarini mustakil tuzib chikishi mumkin. Bunda u ukuvchilar uzlashtirishlari lozim bulgan 5 ta komponentni:

1. Ukuv vazifalarini
2. Mashglot mavzulari va ish ob'ektlarini
3. Ish turlarini (uziga karab, fantaziya asosida va boshkalar)
4. Materiallar va ishlash usularini
5. Atama va tushunchalarni xisobga olishi kerak.

Amaliy san'ati darslari kurgazmali kurollar va zamonaviy texnika vositalari bilan ta'minlanishi kerak.

Amaliy san'ati darsining samaradorligi muammolarini tadqiqot qilishning dolzarbliji ilmiy-texnikaviy taraqqiet ta'limda chuqur sifatli o'zgarishlarni talab etadi. U o'qitishning yangi mazmuniga, darslarni o'tkazishning taraqqiet shakl va metodlariga o'tish shart qo'yadi, o'quv o'rinalarini o'qitishning zamonaviy texnikaviy vositalari, ko'rgazma qurollari va uskunalar bilan ta'minlanishning muhimligini paydo etadi.

Bu masalalar fanning yutuqlaridan foydalanishga va ilg'or tajribalarga asoslangan va oz kuch va xarajatlar bilan o'quv ishining yuqori samaradorligini ta'minlovchi kompleks tadbirlar orqali echiladi.

O'qitishning samaradorligini oshirish-osen ish emas va u belgili mahoratli mehnatni talab qiladi. Biroq darslarning samaradorligini oshirish har bir o'qituvchining qo'lidan keladi.

Shuning uchun o'qituvchilar oldiga darslarning samaradorligini oshirish, o'quv ishining zamonaviy shakllarini yanada kengroq qo'llanish masalasi qo'yiladi.

Masalan, ahamiyati shunda, «Amaliy san'at» fani bo'yicha bilim va malakalarning bor amaliy komplekslarini o'quvchilar dars o'tish jaraenida olishi lozim.

Vazifalar:

1. Amaliy san'at darslarining samaradorligi muammosini aniqlash.
2. Darslarning samadorligini oshirish usullarini aniqlash.
3. Berilgan metodlarni o'qitish amalietida qo'llanish.

Tadqiqot metodlari: psixologik-pedagogik adabietlarning analizi.

Nazariy bo'lim

Berilgan savolni ko'rib, muammoni echishda har xil endoshishlarni aniqlash.

A.D.Btvinnikovta bu muammolar bunday: Darslarda qo'llaniladigan metodlarning bir xilligi. Amaliy san'at darslarida o'quvchilarning bilishi ishini jadallashtirish muammosi. Pedagoglarning professionalizmi muammosi. Darslarni ko'rgazma qurollar bilan etarli emas ta'minlash.

Professor S.V.Rozov quyidagi muammolarni ko'rsatadi: CHizmachilik kursidagi nazariyalarni to'liq baholmaslik, qo'llaniladigan metodlarning bir xilligi. Darslarda vaqtda ratsional foydalanmaslik. Mashg'ulot va topshiriqlarni tanlashda formalizmga yo'l qo'yish o'quvchilarni individual topshiriqlar bilan to'liq ta'minlamaslik. o'quvchilarga ortiqcha yuk solish.

Berilgan muammolarni hal qilishning keyingi qismida to'lig'iroq ko'rib chiqamiz.

O'zbekiston Respublikasi Yuqori va umumiy bilim berish sistemasining oldiga turgan masalalari, ayniqsa, umumiy ta'lif berish sistemasini shaxsni ma'naviy estetik masalalari ko'rildigan qismini qayta ko'rib chiqish, ma'naviy estetik masalalari ko'rildigan muammosi turibdi. O'zbekistonda so'ngi yillari umumiy bilim berish sistemasini takomillashtirish sohasida ko'p ishlar ishlandi. Jalon talablarga javob beradigan umumiy o'rta bilim berish standarti ma'qullangan, yuqori va kasbiy ta'lif standartlari tuzilgan. Yangi standartlarning talabiga muvofiq, bilim berish sistemasida avval majburiy bo'limgan badiiy san'at sohasi kiritilgan bo'lishi kerak. Bu blok «Jalon» badiiy madaniyat kursi va amaliy «Amaliy san'ati», nazariy fanlar bilan berilishi mumkin. Bunda o'qitishning yangi texnologiyalarini aprobatsiya qilish, yangi mazmunni joriy qilish orqali, ta'lifni tashkil qilish eksperimenti rejimida yangi bilim berish dasturi tuzilishi mumkin. Shunday bo'lsa ham, hozirgi davr jamiyatning ma'naviy estetik rivojlanish sohasidagi o'zining echimini kutib turgan bir qancha hal qilinishi lozim bo'lgan masalalarini ilgari suradi [II.10; 9-22].

Tadqiqotning muammosi bo'lib amaliy san'at metodikasini ilmiy-nazariy asoslarini ishlab chiqish, pedagogik tuzish va qoraqalpog'istonda badiiy san'at o'qitish jaraenida o'quvchilarni estetik tarbiyaning unumdorligini orttirish. Muammoning belgilash qoraqalpog'istonda amaliy san'at fanlarini o'qitish metodikasini isloh qilishning zarurligi bilan belgilanadi. Respublikaning badiiy san'at o'qitish metodikasini, nazariy analiz qilish bir qancha o'uvv uslubiy va tarbiyaviy ko'rinishlarning muammoli xarakterini ilgari surishga imkoniyat yaratadi. Gap maktabda, yuqori o'quv o'rnida o'uvv jaraenini tashkil qilish, yangi davr o'qituvchilarning estetik tarbiyani hozirgi zamonga muvofiq tasvirlash san'ati qirralari bilan amalga oshirish o'xshagan tasviriy san'atni o'qitishning ahamiyatli fenomeni haqida bo'lmoqda. Bu tadqiqotning

ahamiyati shundan iborat, ular ma'naviyatni tuzishning asosiy qatlamlariga kirishga imkoniyat yaratadi.

V.S.Kuz'min ma'naviyat eng yuqori zaruriyatga-estetik bilim va boshqalarga etadi deb ko'rsatadi. Amaliy san'at va barcha tasviriy, amaliy byuezash badiiy san'atni ma'naviyatni tuzishda ahamiyatli o'rinn tutadi. Tarbiyalash jaraenini yaxshilashga imkoniyat yaratadigan badiiy san'atga o'qitishning innovatsiya metodlariga muhimlikni hisobga olib, Qoraqalpog'iston Respublikasining ta'lmini transformatsiyalashning eng asosiy omili badiiy pedagogika sohasida mutaxassislarni kasbiy tayerlash bo'lib hisoblanadi.

Bunday sharoitda badiiy pedagogika uchun tasviriy ijodkorligi metodikasi sohasida tadqiqotlarni har xil, ayniqsa, standart emas sharoitlarda traditsion etnik metodlari (xalq dekorativ qo'l badiiy san'ati fenomeni) qo'llanish dolzarb bo'lib qoladi. Shunga bog'liq qoraqalpog'iston Respublikasida tasviriy badiiy san'atni o'qitish metodikasi muammolari murakkabishi va o'tkirligi bilan ajratiladi. Qoraqalpog'istonda so'nggi yillari qo'l badiiy san'atiga o'qitish metodikasi va umuman olganda tasviriy badiiy san'atiga o'qitish metodikasi haqida ko'pgina nashrlar paydo bo'lmoqda. Ularning ko'pchiligi maxsus bilimga ega bo'limgan o'quvchilarining o'z tajribalarini umumlashtirishga eki eksperimentlar, tadqiqotlar, tajribalar bilan ma'qullanmagan avval bor bo'lgan metodikalarni va yakka gipotezalarni sintezlashga (biriktirishga) bag'ishlangan. Bularning barchasi badiiy san'atning har xil turlarining rivojlanaetgan tarbiyalash jaraeniga aralashish muammosining dolzarbligi.

Tadqiqotning ilmiy bazasi – amaliy san'ati o'qitishning sinfiy est'etikaning va amaliy bezash badiiy san'ati o'qitishning metodikasini fundamental sharoit, badiiy san'atning holatiga, uning jamiyatning rivojlanishiga bog'liqligi, shuningdek, pedagogik va psixologik qabul

qilishning o'quvchilarda esh kategoriyalariiga qarab strukturaviy sistema estetik o'qitish va tarbiyalash rejasidai ma'lumtlarga suyanadi.

1. Badiiy pedagogikaning metodik asoslarini va nazariy endoshishlarning analiz qilish, amaliy san'atining nazariy modellar klassifikatsiyasini tuzish.
2. Amaliy san'atga o'qitishning metodikasiga va badiiy san'at vositalari estetik tarbiyalash analiziga tanqidiy, pedagogik endoshishlarga xarakteristika berish.
3. Go'zallikni bilish va unga tarbiyalash fenomeni hisobida pedagogik, estetik, badii adabietlarga analish berish.
4. Estetik didni tizishning asosiy omillariga tasvirlash berish.
5. Qoraqalpog'iston Respublikasida amaliy san'atni o'qitishning metodlari sharoitini analiz qilish.
6. Badiiylik pedagogika sohasida tadqiqotlarning hozirgi zamon metodlariga obzor berish. Qoraqalpog'istondagi amaliy san'at va estetik tarbiya metodikalari sohasidagi tadqiqotlarning printsiplarini va strategiyalariini aniqlash.
7. Qoraqalpog'istonning bilim berish urinlarida xalq dekorativ qo'l san'atiga o'qitish muammolari tarixini ochish.
8. Vaqt ni ko'rsatishning spetsifik shakli va o'sib kelaetgan avlodni estetik tarbiyalash vositasi sifatida qoraqalpoq amaliy bezash badiiy san'ati xususiyatini ochish.
9. Estetik va internatsional tarbiyalash omili hisobida qoraqalpoq va o'zbek xalq qo'l san'ati aloqasini o'rganish.
10. Boshqarma tashkilotlari va Ta'lim vazirligi hujjatlarini analiz qilish, mexanizm shaklini aniq vaqt bilan qarama-qarshiliklarni ochish.
11. Respublikadagi amaliy san'at va estetik tarbiyaga o'qitish metodlarini analiz qilishning asosiy endoshishlarini ko'rib chiqish.

12. Estetik tarbiya sohasidagi tadqiqotlarning har xil usullarini ochish.
13. Maktab ta’lim dasturini ishlab chiqish, o’quv jaraenida ishlab chiqilgan dasturlarni tekshirish bo'yicha eksperimental tadqiqot instrumentlarini ishlab chiqish.
14. Badiiy pedagogika «ichidagi» jaraenlarni tadqiqot qilish, badiiy pedagogika jaraenlarining spetsifikasini analiz qilish.
15. Estetik tarbiyaning original tadqiqot dasturini amalga oshirish, ta’limning badiiy va boshqa turlarini aloqasi mexanizmini ko’rsatish.
16. Qoraqalpog’istonda darslarda va darsdan tashqari ishlar jaraenida amaliy san’atga o’qitish jaraenida o’qituvchiilarni o’qitish va estetik tarbiyaning psixolik-pedagogik xususiyatlarini ochish.
17. Amaliy san’at o’qitish jaraenida o’qituvchilarining badiy ijodkorlik rivojlanishining eshlik va individual qonuniyatlarini aniqlash.
18. Amaliy san’at darslarini o’tkazishning effektivligini (unumdorligini) eksperimental tekshirish dasturini ishlab chiqish.

Tadqiqot ishining yangiligi shundan iborat, amaliy san’at o’qitish sistemasi va o’quvchilarining ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish metodik sistemani yangi sharoitlarga tegishli ilmiy-metodik ta’minlashdan iborat va bu bir necha yo’nalishlarda berilishi mumkin’.

1. Tadqiqotning nazariy ma’nosi shundan iborat, bu amaliy san’atga o’qitish metodlari va estetik tarbiya nazariyalarining badiiy pedagogikasida yangi yo’nalishni ochadi, u badiiy san’at metodikasi tadqiqotlarining nazariy va uslubiy printsiplarini belgilashga va yangilanishiga imkoniyat yaratadi, Qoraqalpog’istonda amaliy san’ati sintezlangan o’qitishning rivojlanishining yangi perspektivalarini tavsiya qiladi.

2. Tadqiqotning amaliy man’nosi shundan iborat, o’tkazilgan tadqiqotning materiallari badiiy san’atning bilim berish dasturlarini

takomillashtirshda qo'llanilishi va uning vositalari estetik tarbiyani takomillashtirishda qo'llanishi mumkin.

Tadqiqot gipotezasi - ilmiy-uslubiy asoslarini pedagogik asoslash va o'qituvchilarni badiiy san'atiga o'qitish jaraenida effektiv metodikani ishlab chiqish vaqtini ko'rsatishning spetsifik shakllari va estetik tarbiya vositasi hisobida qoraqalpaq amaliy san'ati xususiyalarini ochgan sharoitda mumkin, qoraqalpoq va o'zbek badiiy san'atini aloqasini estetik va internatsional tarbiyalash omili hisobida o'rghanish, amaliy san'at asoslarini o'quv fanida hisobida ochish. [II. 22; 49-53]

«Tabarruk zaminimizning qadriga etish uchun birinchi navbatda shu yurda yashab o'tgan buyuk ajdodlarimizning ma'naviy jasoratini anglab, ulug'lab, ularning shu boradagi ibratli an'analarini yangi bosqichda davom ettirishimiz kerak. Aytish kerakki, ma'naviy jasorat avvalo o'z yurtiga bo'lgan muhabbat va sadoqatda, uning taqdiri uchun fidoyilik ko'rsatib yashashda namoyon bo'ladi» [I.9; 15-16].

QORAQALPOQ XALQ SAN`ATI. ZARGARLIK SAN`ATI

O`rta Osiyo va Qozog`istonning boshqa xalqlari kabi qoraqalpoqlar zargarlik bilan qadimdan shug`ullangan. Buni Qoraqalpog`istonning xududida utkazilgan etnografik ekspeditsiyalar vaqtida yig`ilgan dala materiallar tasdiklaydi.

Zargarlik qoraqalpoq xalqining moddiy madaniyatining kam o`rganilgan sohasi bo`lib hisoblanadi. Hunarmandchilikning bu turi etnografik materiallarda shu vaqtgacha kam ochib ko`rsatilgan, ular O`rta Osiyoning boshqa xalqlarining zargarlik buyumlaridan farq qiladi.

XIX asrda va XX asrning boshida qoraqalpoqlar orasida zargarlik juda rivojlangan. Ular asosan ayol-qizlarning bezak buyumlarini, shuningdek, erkak va otning er tumori (turmoni), belbog` va boshqa buyumlar kumushdan bezanish buyumlar ishladi. Zargarlik bilan shug`ullanadigan ustalarni zargar deb atadi. XX asrning boshidagi ayrim adabiyotlarda shunday ustalarni kumushchilar deb atagan. Qoraqalpoqlarda kumushdan va oltindan ishlangan zargarlik buyumlarga talab kuchli bo`lgan [II.3; 56-57].

XIX asrning oxirida XX asrning boshida xar bir katta qishloqda o`z zargari bo`lgan. U o`z qishlogining va qo`shni qishloqlarning, kichik qishloqlarda extiyojlarni qondirib turgan.

Hozirgi vaqtida Qoraqalpog`iston respublikada zargar ustalar juda kam uchraydi. Ular zargarlik buyumlarini ishlamaydi. Haqiqatdan, dasturiy hunarmandchilik tez yo`qolib borayapti. Shunda zargar usta va ayrim zargar ustalarning ishi haqida tushuncha mahalliy xalqning xotirasida haligacha saklanib kelmoqda. Bu esga tushirishlar, asosan zargar haqidagi ma`lumotlar manbalaridan bo`ldi.

Qoraqalpog`istonning hududida san`atshunoslar tarafidan ko`p qishloqlarning hunarmandchiligi tadqiqot qilindi. Ko`plagan zargarlar XX

asrning birinchi yarimida ishlagan. Zargarga odatda, bir yoki bir necha bezanish narsalarni ishlab berish to`g`risida buyurtma bergen. Zargar asosan uyida ishladi, ayrim buyurtmachilar o`z uyida ishlash uchun zargarlarni chaqirgan. Ayrim sharoitlarda zargar o`z quroli bilan eshak minib, qishloq oralab, buyurtma olgan. Ish bitgandan keyin xaqisi uchun zargarga pul to`lagan, don yoki mol bergen. Ayrim zargarlar xaqi uchun kumush talab etgan.

Zargarlarning sonini aniq belgilash mumkin bo`lmadi. Zargarlarning soni haqida arxiv yoki adabiy materiallar yo`k. Bunga qaramasdan bizlar tarixiy etnografik ekspeditsiya vaqtida ko`p sonli zargar ustalarning ishi haqida tushuncha mahalliy xalqning xotirasida haligacha saklanib kelmokda. Bu xotiralar, asosan zargar haqidagi ma'lumotlar manbalaridan bo`ldi.

Qoraqalpog`istonning xududida bizlar ko`p qishloqlarni tadqiqot qildik. Ko`plagan zargarlar yaqin vaqtgacha urushgacha ishlagan. Zargarga odatda, bir yoki bir necha bezanish buyumlarini ishlab berish to`g`risida buyurtma bergen. Zargar asosan uyida ishladi ayrim buyurtmachilar o`z uyida ishlash uchun chaqirgan.

Zargarlarning sonini anik belgilash mumkin bo`lmadi. Zargarlarning soni haqida arxivlik eki adabiy materiallar yo`k. Bunga qaramasdan bizlar tarixiy etnografik ekspeditsiya vaqtida Qoraqalpog`istonning xududida ko`p sonli zargar ustalarining bor ekanini aniqladik.

Ularning orasida XIX asrning oxirida XX asrning boshida Amudaryoning o`ng sohilidagi Sho`rtanboyning bo`yida yashagan Xudaybergen zargar Korazov elning orasida katta obro`ga ega bo`lgan.

U ota-bobosidan kelayotgan zargar ekan. Uning ota-bobolari zargarlarning avloddan-avlodga o`rgatib ketgan. 8 ota-bobosidan buyon zargarlik bilan shug`ullanib kelgan. U va uning akasi Xo`roz zargar,

Xo'rozning akasi Tileuboy zargarning ikki ustaxonasi bo'lgan. Birinchisi, zargar do'kon, ikkinchisi temir do'kon bo'lgan. Buyumlarni ko'pincha buyurtmalar bo'yicha ishlagan.

Xudoyberganning uzi 17 yoshida mustakil zargarlik bilan shug'ullana boshlagan va 1934-yilgacha bu ish bilan shug'ullangan. Qishloq xo'jaligini kollektivlashtirishga bog'lik u darxol kolxzogga kirdi va temirchi usta bo'lib ishlay boshladi va shu bilan bir vaqtida zargarlik bilan shug'ullanishni davom etdi.

Avval ayol-qizlarning bezash buyumlarining ko'pchiligi, aytishlariga qaraganda, Sho'rtanbay to'garagida uning ko'lidan o'tgan.

Shu bilan bir vaqtida Amudaryo bo'limi Chimboy uchastkasining kukuzak bo'limida Orol dengizining janub sohilida Terbenbeste muyten urug'idan chiqqan Arzimbet zargar yashagan.

Boshqa zargar kabi, Xudaybergen bilan Arzimbet asosan buyurtma bo'yicha ishlab, xaqi uchun pul eki buyum olgan. Uning ishlagan buyumlari Kung'irotning, Xo'jaylining, Chimboyning bozorlarida kam sotiladigan edi.

Qoraqalpoq zargarlari ayol-qizlarning har hil bezash buyumlaridan zirak, bilakuzuk, uzuk, qarsiyilgek, haykal, munchoq, har hil tugma, tumorcha, arabak, saukele, ayshiq, kalit bog' va boshqada bezash buyumlarini ishlagan. Bundan tashkari ko'plagan zargarlar mis qumg'on, lagan, nos halta, sandiq va qimmatbaho materiallardan boshqa buyumlar ishlagan. Bu buyumlarning barchasi faqat boy insonlarning buyurtmasi bo'yicha ishlangan. Boy odamlar uchun naqshli belbog'lar, otning egarturmoni uchun kumushdan, oltindan, qimmatbaho toshlardan buyumlar ishlagan. [II. 4; 18-25]

Qoraqalpoq zargarlarida ko'p sharoitlarda doimiy ustaxona do'kon bo'lman, shunday sharoitlarda zargarlik ish o'z oilasi yashaydigan uyda bajarilgan. Shu bilan bir qatorda zargarlarning ko'pchiligidagi mahsus

ustaxonalar do'kon bo'lgan. Ustaxona, odatda eski joyda yoki qora uyda bo'lgan. Zargarlar o'choqning yoniga quyilgan kuldan ishlangan pech'ning oldiga o'tirib, ishlagan. Bu erda barcha qurollarni o'zi bilan birga bo'lgan.

Zargarlarning qurolining ko'pchiligi temirchi ustalar ishlagan. Shu bilan birga qurollarning ma'lum bir qismini zargarning o'zi ishlagan. Zargarning ko'p quroli avloddan-avlodga o'tgan. Hozirgi vaqtida zargarning quroollarini to'liq uchrata olmaymiz.

O'rta Osiyo va Qozog'istonning boshqa xalqlarining ustalari kabi qoraqalpoq ustalari zargar buyumlarini ishlaganda kumush bezashlarni qo'yish uchun har hil qoliplar, bilakuzuk qolip tugma qolip, haykal qolip, qo'ng'iroq qolip, mankel qolip bo'lgan. Bulardan boshqa zargarlarda har hil naqshlar saqlash uchun shtamp namunalar bo'lgan. Shtamp namunalar bronzadan bo'lgan, zargarlarning o'zлari ularga naqshlar quygan. Zargarlarning ustaxonasida har hil temir va kumush idishlar bo'lgan.

Zargarlar faqat yuqori sifatli kumush bilan oltindan foydalanadi. Shunday aralashmasiz metallar yuqori baholanadi, biroq ularidan bir narsa ishlash qiyinroq bo'ldi, ular juda yumshoq edi. Zargarlar faqat eritilgan oltindan buyurtma bo'yicha uncha ko'p bo'limgan narsalarni ishlagan. Ular ko'pincha oltin bilan kumushni aralashtirib ishladi. Masalan, bir misqol oltinga uch misqol kumush qo'shdi. Bu ikkisini aralashtirish eritgandan sung sarik rangli metall olinadi, qoraqalpoqlar uni tilla deb ataydigan edi. Zargarlar uni tilla uzuk, tilla zirak, tilla bilakuzuk ishladi [II.12; 11-15].

Qozoq, o'zbek ustalari kabi, qoraqalpoq zargarlarining texnikaviy usullari har hil bo'ldi. Chinlashdan va qo'yishdan boshqa, zarlash, emal' oltin, kumush yuritish, shtampovkalash, chekankalash, naqsh qo'yish va boshqa usullarni qo'llandi. Zargarlik buyumlarni ishlaganda zargarlar qo'llagan texnikaviy usullarni to'liq ta'riflab yozishga qiyin, ularning birozi unutilib ketdi. Shuning uchun biz bu masalaga kamrok to'xtadik.

Zargarlar ishlagan buyumlariga o'zлari naqsh o'yib rasm chizdi. Zar naqshlar uchi o'tkir oddiy po'lat sterjen'lar bilan ishlandi. Zargar eng avvalo rasmning o'zi igna bilan chizib chikib, keyin bu rasmining chiziqlarini yoki naqshlarini belgili sterjen'lar bilan o'yib chiqdi. Gravirovkalangan buyumlarni zargar ko'pincha chern` bilan bo'yadigan edi. Zargarlar naqsh solish bilan shug'ullandi. Ya'ni qimmatbaho metall buyumga o'yib naqsh soladigan bo'lgan, shu erda aytadigan bo'lsak, zargarlik buyumlarni, oltindan, kumushdan va qimmatbaho toshlardan ayol-qizlar uchun bezak buyumlarni, otning egar-turmani uchun bezak buyumlarni, oltin yuritilgan belbog'larni faqat katta boylar bilan eshonlargina ishlatgan. Xalqning kambag'al qismi qo'rgoshin buyumlardan foydalandi.

Kumushdan, oltindan va qo'rgoshindan egar-turman uchun kamarlar uchun bezak buyumlar, tugmalar ishlandi. Shu bilan birga har bir xo'jayin temir, mis qo'rgoshindan ishlangan buyumlarni kumush yoki oltin bilan yupka qilib yuritishga harakat etdi. [II. 18; 27-29]

Oltin yuritish butun qoraqalpoqlar xududida keng tarqalgani, ma'lum bo'ldi. Buning uchun qo'rgoshin yoki oltin va kumush bilan birga simob eritiladi, 1 misqol oltinga 8 misqol simob aralashtiriladi. Bundan keyin bu eritmani mahsus idishda saqlanadi, kerak vaqtida sayqal bilan ishlangan zargarlik buyumga yupqa qilib surtiladi. Qoraqalpoqlarda bu usulni oltin bug'ini yuritish deyiladi.

Zargarlik buyumlarni ishlaganda O'rta Osiyoli ustalar kabi, qoraqalpoq ustalari xam mahsus shaklga ega qolipni qo'llandi. Qolip bilan naksh tushirish yuli oson. Har bir zargarda naqshlar o'yilgan qoliplar bo'ladi.

Qoraqalpoq zargarlari zargarlik mahoratlikni ham biladigan edi. Zargar ustalik ishlarni ko'pchilik sharoitlarda buyurtmalar bo'yicha ishladi, ayol-qizlarning bilakuzuk, zirak, tugma, haykal, bezakli munchoq kabi

bezaklarini ishlaganda zarlarlik mahoratini ko`rsatdi. Kumush bilan mis ular uchun material bo`ldi. Zargarlik buyumlarga buyurtmalar bo`yicha oltin yuritildi.

Qoraqalpoq zargarlarining ko`pchiligi yasagan buyumlarini qimmatbaho toshlar bilan, shu bilan birga har hil rangli shisha bilan bezadi. Buning uchun ular marvarid, marjon, gavhar toshlari va boshqa qimmatbaho toshlarni qo`landi. Qimmatbaho toshlar markaziga va chetiga o`yik o`ringa qo`ndiriladi. Qimmatbaho toshlarning o`rniga ko`pincha rangli shishalar qo`llaniladi.

Ko`rib chiqilgan davrda zargarlik ishlab chiqarishida ayol-qizlarning bezak buyumlarini ishlash birinchi o`rinni egalladi. Qoraqalpoq ayol-qizlari bayram eki sultanat kunlari har hil ko`p sonli kumush bezaklar bilan bezalgan milliy kiyimlarni kiyib chiqmasa bo`lmaydigan edi.

Ayol-qizlarning bezaklaridan biri bu – bilakuzuk. Bilakuzuk mahsus qolipga quyilgan materialni o`tga qizdirib chinlab ishlaydi. Zargar besh juft bilakuzukni birdan tayyorlaydi. Usta qolipdan chiqqan materilani pech`te qip-qizil bo`lguncha qizdirip, qisqich bilan oladi, keragicha uzatish uchun chinlaydi. Keyin har bir skobani shlifovkalaydi, g`adir-budirini ketiradi va ma`qul ko`rgan naqshini o`yib soladi. Keyin bilakuzukni qum bilan ishqilab yaltiratadi. Bundan boshqa mahsus qolipga quyilgan quyma bilakuzukda keng belgili.

Ustalarning ko`pchiligi bilakuzukni kumush plastinkalardan qiyib ishlaydi, ikkinchi birovleri uni kumush aylana simdan bir-biriga yopishtirib qurashtirib ishladi. Uchinchi bir ustalar bilakuzukni bir necha bo`lakdan ishladi, ularga qimmatbaho toshlar qo`ndirdi, shuningdek har hil rangli shishalar kiygizdi. Shunday qimmatbaho usul bilan qoraqalpoq zargarlari har hil bilakuzuklar ishladi. Ularning biri quyma bilakuzuk, u misdan ishlanadi, naqshlar o`yilib, qimmatbaho toshdan 8-12 ko`z qo`yiladi.

Shunday bilakuzukni odatda turmushga chiqqanda qizlar qo'liga soladi. Kumush tangadan (xon tangadan) naqshli yalpoq bilakuzuk ishladi. Naqshli va qoshli bronzali bilakuzuk ishlandi, yalpoq bilakuzuk qalay ishlansa, u ham shunday qilib ishlanadigan edi. Qizlar taqadigan bilakuzuk ingichka qilib, egib ishlanadi. Shunday bilakuzukni qizlar 12 yoshidan turmushga chiqquncha taqadi. Zargarlar har hil ziraklar ishladi. Xalqali zirak – qadimgi ziraklardan. Bundan boshqa zargarlar ayol-qizlar uchun yalpoq zirak va boldoqli zirak ishladi. Xalqali zirakni qizlar 12 yoshidan turmushga chiqqandan keyin xalqasini olib qo'yib, qolgan tomonini taqdi, qoraqalpoqlar uni suyau zirak deb ataydigan edi. Yalpoq zirakning ikki turi bor. Birisi katta, ikkinchisi kichik bo'ladi [II.27; 8-16].

Qadimda simdan spiraldek chiyratilib ishlangan arabak juda qadrlanadigan edi.

Ularni zargarlar asosan buyurtma bo'yicha ishladi. Bu burun zirak, ayollar uni ko'pincha burunning o'ng tomoniga taqdi. Hozirgi vaqtida arabakni taqmaydi. Etnografik tadqiqotlar vaqtida bizlar arabakni ko'p uylarda uchratdik, uni qadimdan qolgan esdalik deb saqlab qo'yibdi. Ko'rib chiqilgan davrda, qoraqalpoq ayollar, shu bilan birga xorazmli turkman ayollari ham taqishgan. Shunday arabak Xiva va Buhoro xonligining ko'p kismida, O'rta Osiyo arablarida, shu bilan birga Old Osiyoning bir qator xalqlari orasida keng tarqalgan.

Uzuk dukich bilan yalpaytilgan simdan ishlangan. Shunday simdan koshning o'rni ishlangan. Shuningdek, qoshning o'rni baland bo'lган. Bu O'rta Osiyolik ustalar yasagan uzuklarning hammasiga xos edi. Zargarlar qoshli uzuk, qoshsiz uzuk, aylana uzuk yoki saqiyna ishladi. Zargarlar engsiz uchun qarshi ilgak, tuga ishladi. Qarsi ilgakning qolipli chinlashli qirli turlari bor. Bundan boshqa zargar bezakga taqadigan har hil bezaklar: tugma, shar tugma, dumalok tugma, bezak munchoq, tumor va boshqa

bezaklar ishladi. Tugma – katta tuxum tarzli kumush sadaflar, u yaprok naqshli, rel`efli bellikli bo`lib keladi. Bezak munchoq chindirli qo`ng`iroqli va qirli yalpoq yarim shar tarzli bo`ladi. Haykal naqshli, yaprok naqshli, qo`ng`iroqli qimmatbaho toshli bo`ladi. Tumor kumush tutikli, qalqon tarzli shaklli, uchburchakli bo`ladi.

Kelinchakning bosh kiyimi saukalani zargarlar oldin, zar iplar bilan bezaydi. Saukale metall naqshli har hil rangli yaltirok va munchoq qimmatbaho tosh asosan xindi-marjon bilan bezaladi, u aylana qulokli tumog` bo`lib keladi. Saukalaning yuqorigi tumog`i enli qora yo`lak qilib tikilgan qalqon bo`ladi, manglayga chiroyli qilib ishlangan yaltirok qaniltir tushib turadi, unga naqshlar o`yilgan, qimmatbaho toshlar va munchoqlar ilib qo`yiladi. Saukalaning ortiga uzun naqshli gazloma tiqiladi. Saukalaning boshqa bosh kiyim – tepalik bilan birga kiyadi, u metall tsilindr shaklli malaqay, tepalik saukaladan keyin kiyiladi.

Tepalik bir necha yaltirok kaniltir va naqsh bilan, shuningdek, rangli qimmatbaho toshlari bilan bezaladi. 1840-yili qoraqalpoqlarda bo`lgan rus elchixonasi a`zolarining biri geolezist Muravin bu bosh kiyimni «kosovoy» degan nom bilan ta`riflaydi. Saukala juda qimmatbaho bosh kiyim, u faqat boy odamlardagina bo`lgan.

Zargarlarning mahoratini otning bezalgan egar-turmanidan ko`rishga bo`ladi. Qadimda qoraqalpoq yarim qo`chmali xayot kechirib, egar-turmonni mumkin bo`lganidan yaxshi bezashga harakat qildi. Biroq oltin va kumush yuritilgan egar-turmoni, belbog`larni juda boy odamlargina yasattirgan. Kambag`alar egar-turmoni mis, qalay va qo`rgoshin bilan bezadi. Shunday materiallardan zargarlar egar-turmon, zangi uchun juvan, qo`yishkan, ayil uchun bezaklar ishladi. O`rta Osiyoli va Qozog`istonli ustalar kabi qoraqalpoq ustalari shunday bezaklarni ishlash uchun temirdan ko`prok foydalandi. Shu bilan birga har bir usta temirdan, qo`rg`oshindan,

misdan ishlangan bezaklarini kumush bilan yupqa qilib yuritishga intildi. Bundan boshqa zargarlar erkak odamlar uchun kamar belbog`lar. Degment belbog`lar ishladi. Ularni kumushdan bezadi, naqshlar o`yib soldi, kumush bilan yupqa qilib yuritdi. Yaltirok qaniltirlar kamar belbog`larga mis-tirovichlar bilan yoki tagiga bir narsa qo`yib mahkamladi [II.44; 101-106].

Yuqorida aytib o`tilgan kumush bezaklar Amudaryo bo`limi va Xiva xonligi qoraqalpoqlarining barchasi uchun xos bo`ldi. Qoraqalpoq urug`larining ayol-qizlari kumush bezaklar taqdi. San`at tadqiqotchisi, I.V.Savitskiyning yozishiga qaraganda, shu bilan bir qatorda qarab o`tilgan davrda qoraqalpoqlarning muyten urug`ining ayol-qizlarining bezaklarining ayrimlarida farqlarning borligi kuzatiladi. Bu urug`ning ayol-qizlarining bezakga taqadigan bezaklari qoraqalpoq ayol-qizlarining bezakga taqadigan umumiy bezaklaridan shakli bo`yicha farq etgan. Ota-bobosidan kelayotgan Arzimbet zargarning, shu bilan birga uning bolasining ishlagan bezaklarida muyten urug`idan chiqqan yana boshqa zargarlarning ishlagan bezaklarida tugmalar alohida shaklga ega, yuqorigi zarlanmagan qolip tarzli shakl ular uchun xos.

Bu ustalarining yasagan xaykallarning yuqorgi qismi farq qilib, har qaysisi o`z oldiga ayrim turgan uch qo`chqor qallasidan iborat shlem tarzli shaklga ega.

Qoraqalpoq zargarlarining yasagan bezaklari O`rta Osiyoli boshqa xalqlarning ustalarining yasagan bezaklaridan badiiy sifati va ishlash usuli bilan farq qiladi.

Ko`pchilik sharoitda ular kumushdan ishlangan massivli, naqshi mayda, chiroyligi kumush qung`iroqchalarga boy. Shu bilan birga ayrimlari turkman va qozoq zargarlarining yasagan bezaklariga juda o`xshaydi.

Ko`rib o`tilgan davrda metalni qayta ishlash hunarmandchilikning orasida misda qayta ishlash past o`rinni egallaydi. Misdan buyum ishlashni

miskorlik, ishlovchini miskor deydi. Boshqa xalqlar kabi, qoraqalpoqlarda ham misning ikki turi – qizil mis bilan sariq mis qo'llanilgan. Bu metall Orenburg bilan Toshkent temir yo'l orqali Rossiyadan etkazilib turgan.

Miskorlarning asosan misqumon, dun, tumcha, nos shaqsha, lagan, mis, shilim, samovar yasagan.

Misdan ishlagan bu buyumlar, ustalarining aytishicha, qoraqalpoqlarning Rossiyaga qo'shilgandan keyin tarqalgan. Bundan tashqari miskorlar etikchi uchun zar ip, shuningdek, egarchi uchun mis buyumlar ishladi. Shu bilan bir qatorda miskor eski mis buyumlarni xamisha tuzatdi. Miskorlar asosan shaharda, ayrimlari yirik elatlilik punktda yashadi. Bizning ma'lumotchilarining aytishiga qaraganda, miskorlar oz bo'lgan va ularning ishlagan buyumlari hamisha etishmagan. Shuning uchun miskorlar bilan mis buyumlar etishmagan erda miskorlik ishlarini zargarlar bajardi. Miskorlar asosan uz uyida ishladi. Ayrim sharoitlarda miskor eshakka minib olib, qishloqlarni oralaydi, buyurtmalar qabul qiladi, buzilgan mis buyumlarni tuzatadi. Shunday sharoitlarda miskor bir qishloqda bir necha kun ishlaydi. Keyin ikkinchi qishloqqa o'tadi. Bu qishloqda xhm bir necha kun ishlaydi va shunday davom eta borgan. Mexnat haqisi uchun miskorga pul, don yoki mol bergan. Qoraqalpoqlar miskorlarning shunday bir qishloqda ikkinchi qishloqqa o'tib ishlashini qo'chmali do'kon deb atagan .

Ko'rib o'tilgan davrda Qoraqalpog'istononda miskorlik ish har hil mayda narsalarni ishlashga ihtisoslashgan, Buhoroda ustalarining ko'pchiligi ma'lum bir buyumni ishlashga ihtisoslashgan, ayrimlari mis qumg'on, ikkinchi birovlari qum, uchinchi birovlari mis tovoq ishlagan.

Ko'pchilik sharoitda ustaning bir o'zi, ayrimlari shogirdi bilan ishlagan. Ma'lumotchilarining aytishiga qaraganda, miskorning quroli ko'rikli kichkina pech'dan, kichkina tusdan, har hil qaychilardan, har hil dukichlardan, qisqichlardan naqsh ishlaydigan qurollardan, mis

qumg'onning chumaklarining qo'yish uchun mahsus qolipdan, har hil egovlardan, mis tutkichdan va yog'och to'qmoqdan iborat bo'lган. Tusdan boshqa, barcha bu qurollarni mahalliy temirchi ustalar yasagan.

Mis buyumlarni to'liq ta'riflab yozish qiyin, uning hozirgi vaqtida uning ko'pchiligi unitilib ketgan. Ustalarning aytishiga qaraganda, dastlab mis listley bo'lган, u namuna bo'yicha qaychi bilan kesiladi, keyin ishlanadigan buyumning asosiy shakli kelib chiqadi. Buyum bo'laklari danekerning va misning untagining yordami bilan bir-biriga biriktiriladi.

O'tda qizdirilganda mis balqiydi va buyumning bo'laklarini bir-biriga yaxshi biriktiradi. Mayda buyumlarni danekerlash va yaltiratish vaqtida ko'mirni uzunligi 30-40 santimetr va diametri bir yarim santimetr mis tutik yoki nay bilan urlaydi. Ayrim miskorlar danekerlash tutikchasing o'rniga qamish nayni qo'llangan.

Ko'rib o'tilgan davrda umumiyligida qancha ustanning bo'lganini aniqlash qiyin bo'ldi. Qoraqalpoqlarning zargarlik buyumlari va ularni ishlab tayyorlash yo'li haqida ayrim ma'lumotlar shunday ular qoraqalpoqlarning zargarlik san'atining o'ziga xos bo'lganini isbot qiladi.

ZARGARLIK SAN`TI: ayol-qizlarning va erkaklarning zargarlik buyumlari

Qoraqalpoq zargarlik buyumlarini yig'ish 1930-yillari To'rtkulda tashkil qilingan. Qoraqalpog'iston Respublikasi tarixiy muzeyi xodimlari tomonidan boshlangan. So'ng bu san'atning namunalari Sankt-Peterburgdagi etnografik muzeyda, antropologiya va etnografiya muzeyida Moskvadagi sharq xalqlari san'atining muzeyida to'plandi. Nukusdagi I.V.Savitskiy nomidagi Davlat badiiy san'at muzeyi, O'lkashunoslik tarix muzeyi ko'p zargarchilik san'atining namunalariga ega [II.3; 58].

Zargarchilik san'atning xususiyatli belgilari to'g'risida bir qancha ma'lumot T.A.Jdankoning «Etnografiya karakalpakov» degen to'plamida bor.

Qoraqalpoq zargarlari ko'pincha ayol-qizlarning ma'rakalarda va kundalik hayotda taqadigan bezanish buyumlarining, ayrim bosh kiyimlarini ishlashgan. Shu bilan birga erkak odamlarning beliga taqadigan kamar belbog'i, otning ola qayish juo'eni zargarning qo'lidan o'tgan. Zargarchilik san'atining eng boy turlari ayol-qizlarning har xil bezanish buyumlari bo'lgan. Ularni bosh kiyimlar, ziraklar, əhirga taqadigan turlari, sochga taqadigan turlari, qo'lga taqadigan turlari deb bo'lishga bo'ladi. Zargarlar ishlaydigan bosh kiyimlar: saukale, tepalik, kumush do'ppi. Bu kiyimlarning tarizi juda kadim zamonalarga ketadi, saukalege o'xshagan soppasli bosh kiyim skiflar davri bilan bog'liq. Bunday bosh kiyimlar Mesopotamiya atrofidagi qadimgi podsholikliklarda paydo bo'lgan, so'ng Mitanni, Urartu, Xorazm podsholiklariga tarqagan. Shundan keyin Shimoliy-sharqga tarqab, Oltoy, Sayan atrofidagi xalqlarigacha borib etgan. Boshi uchli bo'lib keladigan bosh kiyim Sibirdagi toshga solingan rasmlarda, tepasi jambog'ish, qoraqalpoqcha saukalege o'xshagan bosh

kiyim Minusin hududida toshdan ishlangan katta haykallarda ko`rinadi. Bu estaliklar bizning eramizdan VIII-VI asr avval ishlangani belgili. Ularning belgilari bizning xalqimizning san`ati orqali shu kungacha kelib etishi yuqorida ko`rsatilgan xalqlar va ellar orasida shu zamonlarda har xil munosabatlarning bo`lganligini ko`rsatadi.

Qoraqalpoqsha saukalening tepasi shlemga o`xshab, gumbazlanib turadi. Uning asosi ushig`a bilan tishlangan yupqa kiyiz. Ushig`a qora va qizil rangda bo`lib, tik to`rt yo`lakdan tashkil topgan. Qizil ushig`aning hajmi ko`proq bo`ladi. Quraqning jiyagi «qo`y tishi» naqshi bilan naqshlanadi. Sao`kelening tepasi tepalik yoki jegde bilan yopilib turadigan bo`lgan so`ng, unda ko`p naq bo`lmaydi. Uning manglay tomoni va chekkaligi bir necha qator qizil marjonlar va yaproqcha qilib ishlangan kumush shtaqlar bilan bezaladi. Bir qator munchoq yoki qoshning orasiga tushib turadi. Uning ustida kumushdan ishlangan qizil qoshli, xatep, deb ataladigan bezak qadalgan. Quloqning ustini yopib turadigan ikki tomoni qizg`ish sariq rangli marjonlar qatori bilan aralashib ketadigan, qoshlangan kumush bilan bezaladi. Uning nomi saukale qironi, qoshi ko`k rangli feruza yoki qizg`ish munchoqdan bo`ladi. Mayda qip-qizil munchoqdan tizilgan ikki qator tizmaga chakkasiga bekitilib, ikki өңирга tushib turadi. Sao`kelening ikki chekkasiga bekitilgan bir necha qator har xil rangli munchoqlar qatori yarim xalqa bo`lib ko`krakni bezaydi. Ularning nomi boyda. Yuqorida aytilganday, saukalening ikki tomonida oltin yalatilgan kumushdan ishlangan hayvonot ko`kragiga o`xshagan «qironlar» bor. Ularning shoxi dumalaqlangan qo`chqorning yoki qushning boshiga o`xshagan bo`ladi. Sao`kelening ortki tomonida jao`rinigacha tushib tizzalikkacha boradigan xalqasi bo`ladi. Xalqaning ostki tomoni (40 sm uzunlikda) kashtalangan ushig`a, uning sirtiga uch bo`lak mato bekitilgan. Bo`laklar uch ayrim bo`ladi. Xalqaning har bo`lagi o`zicha kashtasi

buxorocha bo'ladi (ipak iplar qator turida uzun-uzun bo'lib matoning yuzini yopib turadi). O.A.Suxarevaning XIX asrda Buxoroning bir ko'chasi xalaqa bandan deb atalgan degan ma'lumotniga asoslanib, A.S.Morozova bu ko'chaning hunarmandlari qorakalpoqlarga sotish uchun xalaqa to'qish bilan shug'ullangan degan farazni aytadi. Yuqorida aytilganday, XIX asrning boshida saukale kelinchakning eshikka tushganda kiyadigan dasturiy bosh kiyimi bo'lgan. Faqat ayrim sharoitlarda uni birinchi bolagacha kiygan. Bir bolali bo'lgandan keyin, otasining qabilasidan butunlay qo'l uzib, boshqa qabilaga to'liq a'zo bo'lib qo'shib, avvalgi erkidan ayrilganligining belgisi sifatida saukaleni echgan. Bu kadim zamonlarlan kelayotgan dasturning belgisi. 1741-yili Sirdaryoli qoraqalpoqlarning orasida bo'lgan Gladishev bilan Muravin shevkali (saukale) degan bosh kiyimgi ayol-qizlarning kundalik kiyimlarining biri sifatida ko'rsatadi. Shunga qaraganda shu zamonlarda saukale el orasida ko'p bo'lgan va uning dasturiy ma'nosi uncha hozirgiday bo'lмаган. Shevkalining bizgacha etib kelgan saukale ekanligina qoraqalpoq tarixchilari gumon qilmaydi. Ko'rsatilgan mualliflarning rasmlarida saukale o'xshashlik bor («они shevkali lejat po shekam i podvyazivayut podbgorodu»). Prof.S.Tolstov saukalening asosini Qadimgi Xorazm podsholarining bizning eramizgacha III asrga tegishli tangada tasvirlangan bosh kiyimga bog'liq ekanligini, so'ngi tadqiqotlar bizning eramizgacha X asrda Osiyoda (Messopatamiya, Elam, Mitanni, Urartu podsholiklarida) bo'lganini ko'rsatadi. Tadqiqotlar bo'yicha shlemga o'xshagan bosh kiyim bu ellardan Kavkaz orqali Amudaryo qirg'og'iga, Kaspiydan sharqdagi va Orol atrofidagi xalqlar orqali Shimoliy Sharqg'a, saklar va skiflar yashaydigan dalalarga tarqalgan. Harbiylarning metall bosh kiyimi shlemdan podsholarning va din dohiylarining bosh kiyimiga aylanib, so'ng ayol-qizlarning tantanali bosh kiyimi bo'lgan [II.3; 56-58].

Hozir qoraqalpoq saukalesining 5 donasi bizgacha etib kelgan. Ular har davlatning muzeylarida saqlanadi. Sao`kele qoraqalpoq xalq badiiy san`atining eng belgili asarlaridan. U xalqning jahon madaniyatiga qo`shtan katta hissalarining biri.

Qadimgi davrlarda bo`lgan bosh kiyimning namunasi tepalikda saqlangan u tepasi kesik konus turida bo`ladi. Yupqa kumush qaniltirdan aylana etib ishlanib, baland qilib o`rnatilgan qoshlar bilan bezaladi. Orqasida uzun qizil matolardan tizilgan xalqasi bo`ladi.

Qoraqalpoq zargarshilik san`atining yana bir ajoyib namunasi kumush do`ppi. Uning ikkinchi nomi do`ppi. Etagiga bir qator qilib taqilgan yaproq tarzidagi shtaqlar «silsine» deb ataladi. Shuningdek ayrim erlarda silsineli do`ppi degan nomi saqlangan. Kumug do`ppi to`lig`i bilan kumush qaniltirdan ishlanib, miss va ushiga bilan astarlangan, jiyagida bir qator kumush shtaqlar, bir necha qator «sichqon iz» naqshi kumushga o`yilib ishlangan. Atrofi bir qator toshlar bilan bezalgan. Bunday tepalik qoshlar tepasida o`rnatilgan. Do`ppining tepasi bo`lak ishlanib, u yon tomonga kumush sim bilan tikib biriktirilgan. Qoshlarning yuqori va pastki tomonidan qizil munchoqlar bo`ladi. Shunday munchoqlar qoshning o`rtasiga o`rnatilgan. Ikki kator qoshlar tik qilib o`rnatilgan bo`lsa, ularning orasidagi munchoqlar qiya yo`nalishda o`rnashgan.

Ikkinchi bir kumush do`ppida oldingi ernegi faqat silsine emas, balki mardon aralash qilib bezalgan. Bir tizimdan suv qovoq tarzidagi yalpoq qilib ishlangan o`yma naqshli ikki shtaqlar va yaproq tarzidagi so`poq qo`ng`iroq qizil marjon bilan aralash keladi. Ular kumush simdan ishlangan ilmak bilan bir-biriga bekitilgan. Bu do`ppining tepasi tekis, undagi burshiklar yirik marjon tosh, uning pastida bir qator feruza o`rnatilgan (taxminan soni 10 gacha). Gumbazlangan qoshning feruzadan pastki tmooni uch qator nuqtalardan turadigan geometrik oddiy naqsh bilan bezalgan.

Kumush do'ppining tepasida shunday katta 13 gumbazlangan burshik. Ularning tepasidagi katta tosh kumush mix bilan bekitilgan. Qoshlarning orasida kattaligi ikki tur sarg'ish rangli toshlar qadalgan. 13 baland burshikning tepasidagi toshlar bilan sarg'ish bo'lsa, biri qip-qizil bo'lib almashib kelgan. Qizil toshga mix qoqilmagan. 13 gumbazli burshik oldi 5, orqasi 5, o'rtasidagi 3 qilib o'rnatilgan. Do'ppining oldin bildiradigan bo'laklar marjon aralashgan uzun silsinelar bilan birga, qoshlar o'rnatilgan kumush qaniltirga o'yilib naqshlarning yo'naliishi. Chiyratilgan naqshlar manglay tomonidagi gumbazli burshiklarga yo'naliish berib turadi. Bulardan tashqari, ikki cheka tomonda ikki juftdan 4 mayda qoshli burshik tur. Tepasidagi sarg'ish-qizil toshlar kumush mix bilan qoqilgan. Oltin yurgizilgan. Aylanali, to'lqinlangan kumushdan sarg'ish, qizg'ish ko'k (feruza) rangli toshlarning o'rnatishini va u toshlarning sehrli xossalari to'g'risida xalqdagi tushunchalar bilan qo'shib, bu bosh kiyimga katta shonshuhrat, qarab ko'z to'ymaydigan go'zallik berishga gumon qilish mumkin emas. Xalqning orasidan chiqqan nomi belgisiz zargarlarning bunday ajoyib asarlarining yo'q bo'lib ketishiga o'kinish bilan aralash, eng bo'lmasa bir qanchasining saqlanib qolganiga quvonch, uni el oralab topib muzeyga topshirishga odamlarga minnatdorchilik hislari bizning avlodlarimizga etishi kerak [II.3; 59-64].

Tepalik bir necha yirik bo'laklardan turadi. Kumush qaniltirdan ishlangan bo'laklari: manglay oldi, orqasi va tepasi. Bo'sh materialdan ishlangan bo'laklari: manglay oldining oldingi qismi bilan tepasida qoshli yirik burshiklar devorga qoqilgan yirik sarg'ish-qizg'ish marjonlar aralash keladi. Sim ip bilan tikib biriktirilgan ortqi kumush bo'lagi ikki qator yirik va ikki qator geometrik naqshlar bilan bezalgan. Tepalikning oldingi kumun qaniltir bo'lagida ikki qator qoshli burshiklar bo'ladi. Ularning tepasidagi qoshlar biri sarg'ish-qizg'ish bo'lsa, biri qip qizil rangli

bo'lib almashib keladi. Burshikning devori baqachanoqning sirtidagi mayda aylana chiziqlar bilan bezalgan. Ikki qator burshikning oralig'idagi bo'shliq shunday aylana chiziqlar qatori bilan bezalgan. Pastki jiyagi bir qator maydi chiziqlar, bir qator tik o'rnatilgan yarim oy tarzli belgilar, bir qator nuqtalar qatori bilan bezalgan.

Tepalikning manglay va cheka tomonining pastki ushiga o'rnatilgan bir necha qator marjonlar va burshiklar tizmasidan turadi. Bundagi burshiklar kichikroq bo'lib keladi. Ular bilan aralash uch kator marjon qatorining o'rtachi ikki yo'l, ustingi va ostki qatori uch yo'l bo'lib keladi. Yana pastki yo'lidagi marjonlar yuqorisiga qaraganda kattaroq. Barcha munchoqlarning rangi birday qizil. Ular bir-biriga kumush zanjir bilan biriktiriladi, tepasining ensa tomoni ham shunday, biroq qisqaroq marjon bilan bezalgan burshiklar qatori bo'ladi [II.44; 102-106].

Tepalikning xalqasi saukalenikiga qaraganda boshqacharoq. Bunda enlari teng, besh qizil lenta bir qator qilib tizilgan. Bularda maxsus kashtalangan naqsh bo`lmaydi. erga yaqinlaydigan bu lentalar, tepalikning podsho bosh kiyimiga o'xshagan bo`lsa, katta saroy sultanatiga bog'liq paydo bo`lganligina, unutilgan bir dasturlarning, yo'q bo'lib ketgan madaniyatning saqlanib qolgan guvohi ikkinchisiga ishonch kuchayadi.

Bizning yuqorida keltirganimiz bo'yicha zargarlik san'atining ikkinchi guruhiga arabak va ziraklar kiradi. Arabak burunga taqadigan zirak. U kumush simdan ishlangan aylana bo'lib, qiz-kelinchaklar uni burunning o'ng tomonidagi maxsus teshilgan teshigi orqali o'tkazib taqadi.

Arabakning o'rtasida, sirtqi tomonida qimmatbaho toshdan ishlangan qizil, ko'k rangli (feruza) toshlar, oltin yuritilgan do'maloq, chiyratilgan bezaklar bo'ladi. Ayrim arabaklarning o'rtasiga naqshli kumush aylana bekitiladi. Arabakning turi ko'p.

Qulqoqga taqadigan zirakning turi juda ko`p bo`ladi. Ular ayol-qizlarning yoshiga qarab bir necha turlarga bo`linadi.

Qizlar taqadigan zirak – xalqali zirak (boshqacha nomlari: boldoqli zirak, so`biqli zirak, silsineli zirak). Ayollar uchun burshikli zirak, chiyratpali zirak urf bo`lgan.

Xalqali sirg`a qulqoqga taqadigan bo`lakdan va ularni tutashtiradigan yaproq tarzli shtaqlar xalqadan, ya`ni yarim aylanadan («xalqa» – aylana degan so`z) turadi. Bunday zirakning o`zi xalqabanidan tashqari bir necha qismdan turadi. Kumush zirak kumush qaniltirdan ishlangan. Uning pasti yuqori tomoniga Karaganda kengroq keladi, boshiga va tepasiga shunday kumush qaniltirdan ishlangan aylanada o`rnatilgan. Pastki do`maloq yuqorgisidan katta yana uning tubigacha biriktirilgan 5 mayda burshik yoki uchli qo`shimcha bo`ladi. Yuqorgi va pastki dumaloqlarning jiyaginan bir necha qulqoq solinib, unga zanjir orqali yaproq tarzli shtaqlar bekitiladi. Ayrim ziraklarda shtaqlar bir-ikkita mayda qizil marjon munchoq bo`ladi. Ular qizil kiymachakning qizil, sariq, rangli naqshlari, arabakdag`i oltin, kumush, feruza, tepalik, kumush do`ppi va sao`keladagi yirik marjonlar bilan xaykal, hunar munchoq, shart tugma, kalit chalg`ishdag`i qimmatbaxo toshlar bilan birlashib ketadi. Bunday ziraklarning ayrimlarining pastki katta dumalag`ining tagi uch qirli bo`lib keladi. Uning qirlarida ostki tomonidan o`tkir narsalar bilan urib ishlangan g`uj-g`uj bo`laklar bo`ladi.

Halqali zirakning do`malog`i ikki bo`lakdan qurashtirilgan. Uning ikki bo`lagini biriktirib turgan juyi zichlangandan keyin mayda sim bilan o`ralib bir necha qator qilib bezaladi. Zirakning qulqoqga o`tkazadigan ilmagi bilan yuqorgi do`malog`ining oralig`i sim bilan o`ralgan bo`ladi. Bu qadimdan kelayotgan usul. Halqalar odatda ikki tizimli zanjir bo`lib, ular ikki qatorni tashkil qiladi.

Halqali shtaklari qolipda ishlanadiganligi sababli, bir zirakga qo'llanilgan barcha shtaqlar bir xil kattalikda bo'ladi va naqshlari birday. Har bir zargarning o'zining qolipi bo'lgani sababli, shtaqlarning turi naqshlari ko'p. Ayrim halqap zirakning quyi tizimining o'rtasida kichkina qoshli taqinchoq bo'ladi, uning pastki tomoni yalpoq tuyma yoki xaykalning boshi kabi uch yaproq bo'lib bitgan. Har bir yaprog'iga bir qulqoq o'rnatilib, unga bir-birdan kichkina qo'ng'iroqcha taqilgan. Halqap zirakning boshqa ham turlari bo'ladi [II.3; 61-63].

Tadqiqotlarga qaraganda, xalqali zirak qadim zamonlarda Oltoyning turkiy xalqlarida bo'lgan. So'ng O'rta Osiyoga, edil-Yoyiq bo'ylariga tarqagan.

Burshikli ziraklar ko'pincha quyma, u kumushdan ishlangan yalpoq aylana dan va uni bezaydigan mayda burshiklardan, har xil qilib bukilgan kumush simlardan turadi. Kumushdan ishlangan mayda burshiklar zirakning tashqi jiyagini bir qator qilib bezaydi. Mayda kumush simdan ishlangan qo'chqor shox, g'uncha tarzidagi naqsh zirakning o'rtasiga o'rnatiladi. Burshikli ziraklar ruslarning qolt deb ataladigan buyumiga o'xhash. U qoraqalpoqlarning qadimgi madaniyatining Sharq evropa bilan aloqasining bir qadami bo'lishi ehtimol.

Chiyratilgan zirak juda oddiy. Kumush simdan o'rab ishlangan uch aylana ni biriktirib kepserlep, yuqorisiga bir shtaq o'rnatgan. Chiyrilgan aylana larning ikkisi tengday bo'lib qator o'rnashadi. Uchinchisi kichkina. U ikkisining pastida turadi. Burshikli va chiyratilgan ziraklarda qimmatbaho toshlar, oltin yurgizish dastur emas.

Ayol-qizlarning ko'krakga taqadigan zargarlik buyumlari o'z oldiga bir guruh bo'ladi. Ularning turlari juda ko'p. Har birining o'ziga xos ko'rinishi, o'z o'rni, yana ularni taqish vaqtinayayol-qizlarning yosh xususiyatlariga bog'liq. Ayrim turlari, masalan : qiz-haykal, ayshiq, moytumor, ilgak tugma

qargi ilgakni qizlar 12-13 yoshlaridan boshlab taqib yurgan. Voyaga etgan qizlar to`y-ma`rakaga borganda haykal, do`maloq tuyma, shar tuyma, giltchalg`ich, bezak munchoqdan turadigan taqish buyumlarining hammasini taqib chiqqin. Ular boshdagি kumush do`ppi yoki tepali, saukale, xalqali sirg`a bilan birga qizil-yashil, sariq iplar bilan kashtalangan ko`k ko`ylak bilan qo`silib ajoyib go`zallikni yaratgan. Yangi haykal, bezak munchoq, shar tuymadagi mayda qo`ng`iroqlarning chalinishi qiz-kelinchaklarning yurish-turishiga kuy qo`yib turganday ma`rakaga ajoyib tantana berib turgan. Bu qoraqalpoqlarning XX asrlarni ng dastlabki yillariga badiiy san`atining asosiy belgilaridan. Uning boshlanish va dasturga aylanish davrlari o`tmishga borib taqaladi [II.3; 66-69].

Muzeylarga yig`ilgan buyumlarni tahlil qilib qaraganda, XIX asrning oxiri bilan XX asrning boshida xalq orasida eng ko`p tarqalgan zargarchilik bezanish buyumlarining turlari xaykal, өhirmunchoq, yalpoq va dumaloq tuyma, kalit chalg`ish bo`lgan. Shularning orasida eng asosiy, qizlarni uzatganda eng keraklisi haykal bo`lgan.

Haykal ko`p xalqlarning tilida өhирга taqadigan zargarlik buyumi bo`lishi bilan birga, esdalik, haykaltoroshlik deganni anglatadi. Shunga qaraganda bezakga taqadigan haykal dastlab bir maqluqning haykali ko`rinishi bo`lgan degan taxmin qilish mumkin. O`rta Osiyoning boshqa xalqlaridagi kabi, qoraqalpoq haykali hosil, mo`lchilik xudosi Anaxitaning tasviri bo`lgan degan fikr bor. Anaxitaning haykali rasmini odamlar X asrgacha, ya`ni O`rta Osiyoda islom dini joriy bo`lgan vaqtarda bo`yniga taqib yurgan, uni Buxoraning bozoridan xohlagan vaqtida sotib olgan degan yozma ma`lumot bor.

Turkman haykali ishi kovak to`rt burchakli idish. Betida bir necha qoshi bor, pastida mayda zanjirli qo`ng`iroqchalari va shtaqlari bo`ladi. Uning kichkina formatdagi diniy kitob (qur`on) solingan, qadimda ayollar

xudoning kichkina skul'ptura rasmi solingan degan fikr bor. Boshqurdlarning haykali mayda aylana metallardan matoga qadalgan, ko'krakni to'ldirib turadi. Bunday bezanish buyumi boshqa ham xalqlarda bor, biroq ularda haykal deb atalmaydi.

Qoraqalpoq haykali bir necha bo'laklardan turadi. Kumush qaniltirdan payvandlab ishlangan. Bet tomonida bir necha qoshlar, o'yiq va oltin yurgizib ishlangan naqshlar bo'ladi. Kumush qaniltirdan ishlangan qattiq bo'lagining o'zi yirik uch bo'lakdan turadi. Bular: yuqorgi tomoni qo'chqor shox yoki muyiz bo'lib keladigan «haykal bosh». U qator turgan uch burchak (g'uncha) yoki butun bir shox bo'lib uchga bo'lingan burshik. Bularning bizning davrimizga etib kelgan har xil insoniyatning, ishonchlarning tarixini kuzatish mumkin. Masalan, muyiz (yuqori tomonga qayishgan) yoki shox (pastga qarab egilgan) orqali qoraqalpoqlarning qadimgi kabilalarining har xil uy hayvonlarini (ho'kizga, qo'chqorga) karomatli deb bilganini ko'ramiz. (Bir daraxtni eslatadigan turi ham bor). Haykal boshining bir yoki bir necha eriga qizil tosh solingan qosh ishlanadi.

Haykalning o'rtangi qismi ko'ndalang o'mashgan ichi kovak tutuk bo'ladi. Uning ikki uchini naqshli qilib qopqoqlangan. Bir tomonining qopqog'i olinadigan qilib ishlangan, sababi tutukning ichiga qog'ozga yozilgan duo yoki tanga solingan. Haykalning bu o'rtangi qismi naqshlanmaydi. Unda bir qator qosh bo'ladi. Uchinchi qismi enliroq bo'lib, uning pasti jiyagi gadak qilib, ikki cheti shoxlanib qo'yilgan. Unda bir qator, ikki qator qosh bo'ladi. Qoshlarning orasida har xil qilib o'yib, ayrim vaqtarda oltin yuritib naqshlanadi. Naqshlari yaproq, ichga chiyratilgan shoxli tarzli yoki kator chiziqlardan turadi. Ayrim haykallarning pastki bo'lagi qoshlanmay to'lig'i bilan naqshtan turadi. Haykalning soniga bezak beradigan qismi, albatta uning gajagi, u ingichka kumush zanjirlardan har xil (bir haykalda faqat bir xil) shtaqlardan (qovun urug'iga o'xshagan

so`poq yoki do`maloq qo`ng`iroqchalardan) turadi. Shtaqlar o`rtada bir yoki ikki qator bo`lib tizilgan. Uning yuqorgi va pastki ernagi bo`yicha ikki qator zanjir tizmasi ketadi. Bir qator qiril aralash yumaloq va so`poq qo`ng`iroqlar haykalning ajoyib ko`rinishi yakunlaydi. Bizga kelib etgan haykallarning ko`pchligini bo`yinga taqadigan uzun bog`lari har xil [II.51; 92-96].

Birovlari uzun kumush qalintir shtaqlarni tizib taqgan enli ikki-uch qat mato bo`lsa, ikkinchilari bir necha qoshli va qoshsiz do`maloqlar (medal`on) bilan bezalgan kumush zanjir bo`ladi. Haykalning bog`i uning o`rtadagi tutugining uchi o`yilgan aylana quloqga bekitiladi.

Haykalning vazifasi, qismlarning ma`nosi to`g`risida xalq orasida to`liq ma`lumot saqlanmagan. Biroq unda har xil qarashlar, jamoachilik tushunchalarning qoldigini ko`rish mumkin. Birinchi nazar solinadigan narsa bu haykalning shoxga o`xshagan boshi Sibirda Minusin dalalarida hozirgacha saqlanmagan, bronza davrida granitdan yuz-ko`rinishi tasvirlanib uning shoxi, mol tarzdagи qulog`i bo`ladi. Ayrimlarida shoxi chiyratilgan qo`chqor tasvirlanadi. Bu haykallar to`g`risida talay bir qancha farazlar aytilib kelayapti. Shularning eng ko`p tarqalgani bronza davrining bu erdagи odamlari skul`pturalarda o`zlarining insoniyat ayol-onasi bilan uning karomatli ayoli Buqadan (Ho`kizdan) tarqalgan degan tushunchasini ta`riflagan. Shu bilan birga Ho`kiz barcha erda – ko`kda yashovchi maqluqlarning xudosi Kun deb tushuntirilgan. Shuningdek Minusin haykallarida nur sochib turgan Kunning rasmida uchrashadi. Shu skul`pturalarning birida ayolning ko`kragiga taqilgan haykalga o`xshagan bezanish buyumi tasvirlangan. Uning boshi shoxli emas, biroq qoshlari, gajaklari, bo`yinga osilgan bog`i aniq ko`rniadi. Bu narsa qoraqalpoq haykalining G`arbiy Sibir` xalqlarining bronza davridagi madaniyati bilan bevosita bog`liqligini isboti bo`lishi mumkin. Yana xam Orol o`zgarib

o'g'izlar (oguzlar) deb atalganini, ularning qoraqalpoq etnogeneziga bog'liq bor ekanini bilamiz [II.3; 71-74].

Yuqorida aytilgan katta tosh xaykallar turgan arning mahalliy xalqi xaqlaslarda matodan, metalldan ishlangan ayollar ko'kragiga taqadigan bezanish buyumi pogo deb ataladi. U bizning tilimizdagi kabi buqa, buqoq deganni anglatadi. Haykalning boshining ho'kizning, qo'chqorning shoxiga. Daraxtga o'xshashligini bir etnik birlashmaning boshidan o'tgan ijtimoiy va estetik ongning rivojlanish zinalarining ifodalanishi deb sanash mumkin yoki asosi o'xshash, shuni birikib ketgan bir necha qabilalarning xususiyatining qoldig'i ham bo'lishi mumkin.

Haykalga bir qancha o'xshash bezakga taqadigan zargarlik buyumi tumorcha. Uning haykaldan farqi haykal boshi bo'lmaydi. Faqat tutukli va pastki yalpoq qismi, qo`ng`iroq taqilgan gajaklari bo`ladi. Tumorchani yoshi 40 dan oshgan ayollar taqgan.

Bezakga taqadigan bezanish buyumlarining eng ko'plari – har xil bichimda, har xil naqshlangan tuymalar bo`ladi. ular shar tuyma, dumaloq tuyma, yalpoq tuyma. Sababi ularning ayrimlari oyog`ini yig`ib turgan baqaga o'xshaydi. Yalpoq tuymaning uch tomoni ikkiga ajralib ishlangan ayrim tuyma degan turi ham bo`ladi.

Shar tuyma qalqon bichimli bezanish buyumi. Uning to'rt tomonining har qaysisida va o'rtasida qoshi bo`ladi. Ikki tomoni va pastki uchlari uch yaproqlangan burtik tarzda, yuqorgi uchi tekis bo`lib bitib, unda bog` bo`ladi. Shu bog` arqali shar tuyma haykalning pastiga, bezakchaga yoki ko`ylakning naqshiga bekitiladi. Shar tuymaning yuz tomonida, qoshlarning tevaragidagi bo'shliqlarda namuna bo'yicha chizib ishlangan, tutashgan chiziqlardan turadigan o'simlik tarzdagi naqshlar bo`ladi. naqshning qabariq erlarida oltin yuritish orqali ko'zga tashlanib turadi. O'rtangi qosh boshqalaridan yirik bo`lib, uning tevaragidagi maydav feruzalar

o`rnalashgan turlari bor. Shar tuymaning kelib chiqishi qadimgi dunyoshunoslik bog`liq bo`lishi ehtimol. Qalqon turidagi naqsh qoraqalpoq xalq san`atida juda ko`p uchrashadi. Uni bevomita xristian dinining belgisiga bog`liq deyish noto`g`ri bo`lar edi, sababi dunyoning to`rt tomonini anglatadigan bu belgi qadim zamondan bor. Yumaloq tuma sharga o`xshaydi, biroq ayrimlari cho`zinchoq bo`lib keladi [II.51; 96-100].

U yupqa qaniltirdan ishlangan ikki gumbazni (yarimsharni) tutashtirish bilan ishlangan. Yarim sharlar metalldan yoki yog`ochdan o`yib ishlangan qolipga solib bolg`a bilan o`rin orqali ishlanadi. Yumaloq tuymaning pastki uchini 4-5 dona mayda burshiklar bilan bezalgan. Yuqorgi uchida kichkina aylana qulog`i bo`ladi, yumaloq tuyma tutash o`tgan o`simgilik tarzli naqsh bilan bezaladi.

Odatda yumaloq va yalpoq kashtalangan bezakchaga taqiladi. Ayrim ma`lumotlar bo`yicha, bir qizda (kelinchakda) 10 ga yaqin yumaloq va yalpoq tuyma bo`lgan, ular bezakchaga to`rt qator qilib yuqoridan pastga tizilgan (ikki qatori yumaloq, ikki qatori yalpoq tuyma), saqlanmagan bezakchalarda bir qator qilib aralash tizilgan 5-6 yumaloq va yalpoq tuymalar uchrashadi. Ayrim bezakchaga tuyma bilan aralash shar tuyma ham taqilgan. Bu bezakchaga taqilgan tuymalarning soni va ularning o`rnashishidagi tartibning unutilganligini yoki har erdan avval har xil dastur bo`lganini ko`rsatadi.

Bezakchaning past uchi burchaklanib bitadi, uning uchiga odatda kalit bog` taqiladi, u 8 soniga o`xshaydi. U misdan, kumushdan qolipga qo`yib ishlanadi. Ayrimlari qalin kumush qaniltirdan bo`ladi, misdan quyilgan shar tuymalarning ernagida ko`p qabariqlar bo`ladi. Yuz tomoni oddiy geometrik naqshlar bilan bezaladi. Ayrim mis kalit bog`larning yuqorgi qismida bir-biriga teksinib turgan ikki hayvonotning yoki qushning gavdasi tasvirlangan.

Kumushdan ishlangan kalit bog`larning ernagida bir necha erlardan qulq solinib, zanjirli qo`ng`iroqchalar taqiladi. Kalit bog`ning nomiga qaraganda, unga avvallari kalit bog`lagan bo`lsa kerak. Bir qator ma`lumotlarga qaraganda ayrim erlarda misdan yoki kumushdan ishlangan kalitlarni ayol-qizlar bezakga yoki irimga taqadigan bo`lgan.

Kalit bog`ga bezak uchun munchoq taqilgan. U pastki ernagiga zanjir bekitilgan katta yarim shar turidagi bezanish buyumi. Bezakli munchoq dumaloq tuymaga qaraganda qalinroq qilib ishlanadi. Uning sirtqi devori tutashib ketgan naqsh bilan to`liq qoplanib turadi. Ayrim bezakli munchoqning naqshi juda kabariq bo`lib keladi. Sababi naqsh tevaragi chuqur o`yiladi. Ayrim bezakli munochqlarning pastki ernagi bir qator feruza yoki qizil tosh bilan bezaladi. Zanjirlar gumbazning pastiga bekitilgan simga tiziladi. Bu bezakli munchoqning uzoq saqlanishiga sabab bo`ladi. Qoraqalpoq zargarlarining texnikaviy mahoratini ko`rsatadi. Bezakli munochqning uchiga kalib bog` yoki ko`ylakning bezagiga qadab bekitish uchun naqshli aylana bekitiladi. Bezakga taqadigan bezanish buyumlarining eng yuqorgisi haykal bo`lsa, eng pastkisi bezakli munchoq bo`ladi. Har xil ko`rinishli, biroq materiallari va ranglari bo`yicha o`xshash bu zargarlik san`atining ajoyib namunalari to`liq bir yaxlit bo`lib ko`zga tashlanadi.

Ayol-qizlarning bezanish buyumlarining yana bir turi bu qo`lga taqadigan zargarlik buyumlari bilakuzuk, uzuk.

Bilakuzuk dunyodagi eng ko`p tarqalgan juda eski zargarlik buyumi. Shuning ichida qorakalpoq bilakuzuklarining bir necha turlari bo`ladi. Ular asosiy ikki turga bo`linadi. Birinchisi qoshli bilakuzuk. U qiz-kelinchaklar uchun. Quyma bilakuzuk yoshi 40 dan o`tgan ayollar uchun. Qoshli bilakuzuklar materiali, ishlanish usuli, naqshi bo`yicha bezakga taqadigan zargarlik buyumlarga yaqin. U kumush qalintirdan o`yilgan ishlanadi.

Yuzidan bir necha qoshlar va oltin yuritilgan naqshlar bo`ladi. Qo'sh bilakuzuk deb ataladigan turida qosh ikki qator bo`ladi. Sababi u shunchalik enli, ikki bilakuzukni qo'shib qo'yganday. Qo'sh bilakuzukga besh sao'saqga taqiladigan uzuklar zanjir bilan bekitilgan. Qoshli bilakuzuklarning jiyagi kumush simdan to`qilib, gajaklandirib naqshlanadi. Agar bilakuzukning qoshi ikki qator bo`lsa, ularning orasida simdan ishlangan naqsh o'tadi. Ayrim qoshli bilakuzuklarda qoshning yonida (yaproq tarzidagi) quyma naqshlar ishlataladi. Quyma bizakuzuk kumushni eritib qolipga kuyish yo`li bilan ishlanadi. Quyma bilakuzukning naqshli chetlari gajaklangan, har erida nuqtasi bor, bur tutash o'simlik tarzli bo`ladi.

O'rtasida aylana li (kun belgisi) qoshli uzuk ayol-qizlarning bezanish buyumining biri bo`lib shartli turda kiradi. U kumushdan va qizil toshdan ishlangan. Kumushdan baland uyaga qizil rangli aylana li qosh o'rnatiladi. Uyaning sirti bir necha qator qilib simdan, nuqta gajak turidagi naqshlar qatori bilan bezaladi. Uzukning qoshi qadimda beklarning yirik amaldarlarning, savdogarlarning muhri bo`lib xizmat kilgan. Unga insoning nomi yozib qo'yigan.

Siyrak uchrashadigan zargarlik buyumlari ayshiq bilan ilgak tuyma.

Ayshiq bolalarning orqasiga taqilgan. U aylana (oy), o'rtasida qoshi bo`ladi. Qoshning atrofii tutash qilib bir qator o'simlik tarzli naqsh bilan bezaladi. Uch burchakli ayshiqning pastida zanjirga bekitilgan mayda qo`ng'iroqchalari va silsinelari bo`ladi. Ayshiq so'ng bezani buyumiga aylatin ketgan qalqon bo`lishi mumkin.

Juda siyrak saqlangan, munchoqdan ishlangan ko'krakchada ajoyib zargarchilik san'atining namunasidan hisoblashga bo`ladi. Uning faqat bir donasi bizning davrimizgacha etib kelgan. Sankt-Peterburgda saqlanadi, ko'krakchaning yuqorgi, bo'yinga taqiladigan bo`lagi naqsh solinmagan ushiga bo`ladi. Pastki tomoni katta bo`g'irsoqgul (ayil naqsh) qatoridan

turadi. Ular bo'lsa har xil qilib tizilgan munchoqlardan ishlangan. Eng yuqorg'i tomoni kqiya ketgan 2-3 munchoqlardan tizilgan, pastki jiyagi yana munchoqlar tizimi bilan sachoqlangan. Ko'krakcha qoraqalpoqlarning tatar, bashqur va Sibir` xalqlari bilan bog'liqligidan darak beradi. Uning boshqacha turi Nukusdagi tarix O'lkashunoslik muzeyida bor.

Zargarchilik san`atiga bog'liq bezakchani eslab o'tish kerak. U qizil va qora uchigalardan ishlanib, yaxshi kashtalangan bo'ladi. Kashtaning ustiga har xil qilib qatorlangan do'maloq va yalpoq tuymalar, xontangalar, shtaqlar tiziladi. Ularning tuzilish sonida, qatorida belgili bir qonun yo'q. Shunday har bir usuli o'zicha qiziqarli. Bezakchaning pastki uch burchakli bo'lib bitadi. Uning uchiga odatda bezak munchoq (ayrim kalit bog`ga bekitilgan turda) qadaladi. Bezakcha zargarlik va kashta san`atining aralashib keladigan ajoyib namunasi.

Sochga taqadigan bezanish buyumlarining bizning zamonimizgacha soch bog`, sho`lpi kelib etgan. Soch bog` naqshli qilib o'rilgan har xil rangli ipak ipdan, bezak munchoq tarzdagi qo'ng'iroqchalardan munchoqli po`paklardan turadi. Shon-sharaflı qilib ishlangan soch bog` bir necha zinadan turadi. Uzunligi 30-40 sm ga etadi.

Sho`lpi yirik tangalardan, aylana metallardan tiziladi. Bu narsa o'rilgan sochni ixcham qilib orqada tutib turish uchun kerak bo`lgan, turmush tajribasidan kelib chiqsa kerak. Sho`lpi boshqurd, qirg'izlarda uchrashadi.

Qarsi ilgak ikki bo'lakdan ishlanib, u kamzolga engsiz beshpentga taqilgan. U ilinib turgan sharoitida yaxlit turda ko'rindi. Qarshi ilgak kumushdan quyib ishlanadi. Naqshi juda oddiy.

Erkaklarning kiyimiga qo'llaniladigan zargarlik buyumlari belbog'ning (ola qayishning) tog`asi, kamar belbog'ning kumush bandlari. Qayishning tog`asi quyma kumushdan ishlanadi. U bir markazdan yuqoriga va pastga qarab chiqgan burchak tarzda bo'ladi. O'rtasida bir qoshi bor, ayrimlarida

qoshning atrofidagi mayda uyalarga feraza donalari o`rnalashtiriladi. Tog`a chizib ishlangan o`simgilik tarzdagi naqsh bilan bezaladi. Qamar belbog`ning tog`asi ayrim S harfiga o`xshagan ikki tugma bo`lib ishlangan shilterli yarim aylana bo`lib keladi. Qolgan tomonida uchigaga yoki teriga bekitilgan naqshli kumush bezaklar (bandlar) bo`ladi. Ularning soni ham turi har xil. Ko`p uchrashadigan uchlari yaproqlanib keladigan turi. Qoraqalpog`iston Respublikasining badiiy san`at muzeyida shunday sobilarda ham shilterlendirilib qo`yilgan gul tarzdagi naqsh aralashib ketadigan qamar belbog` bor.

Qoraqalpoq zargarlik san`atining ajoyib namunalariga yotadigan buyumlarning yana birovi-alaqayish juo`en. Teridan ishlangan juo`enning barcha bo`laklari har xil kumush bezaklar bilan bezatiladi. Qoramtil teriga oqimtir kumush qo`ndirilgan juo`en bo`lib ko`rinadi. Shuningdek alaqayish juo`en degen atama kelib chiqqan Juo`enning tuyin bo`lib tutashadigan erlarining barchasiga orqa qismi sim bo`labi keladigan, oldi uzukga o`xshagan qoshli bezaklar o`rnatiladi. Otning manglay oldiga, bezak-munchoqga o`xshagan naqshli g`ubba o`rnatiladi. Otning bo`yniga pasti gajaklangan, po`paklangan qo`ng`iroq taqiladi. Masofadagi bo`sh o`rnlarga uzun kumush bandlar o`rnatiladi. Otning manglayidagi ko`kiragidagi g`ubbalar faqatgina san emas, aybat debir turadi. Shuningdek alaqayish juo`en qadimgi vaqtdagi jangovarning jangga boradigan nomiga maxsus sovutning ko`rinishi bo`lsa ehtimol [II.51; 94-99].

QORAQALPOQ ZARGARLIK SAN`ATI: zargar ustalar va ularning ishlash uslublari

Qoraqalpoq zargarlik san`atining naqshlari buyumning bichimiga moslashib keladi. Ayol-qizlarning bosh kiyimlari va ularning bo`laklarining, qamar belbog`ning, alaqayish juo`enning naqshlari oddiy geometrik figuralar, aylana, qator chiziqlar, burshiklar, gajaklar bo`lib kelsa, haykal, tuymalarning, bilakuzuklarning nakshi qoshning yoki qoshlarning atrofidagi bo`shliqni to`ldiradigan o`simplik tarzli naqshlar bo`lib keladi. Yalpoq tuymadan naqsh komopzitsiyasi narsaning bichimini takrorlab turadi. Zargarlik buyumlarining ko`pchiligining ko`rinishi asosida o`simplikka o`xshaydi. Aytib o`tgan yalpoq tuumaning boshi – besh yaproq tarzli. Bu naqsh qadimgi Sharqda, shu bilan birga Oltoy skiflarida bo`lgan. Uch yaproq tarzidagi naqsh haykalning boshida, shar tuumaning uchlarida alaqayish juo`enning va qamar belbog`ning kumush bo`laklarida uchrashadi. Bezak munochqning, alaqayish juo`enning gumbazi, g`ubbalaridagi o`yma, chizma naqshlarida o`simplik ko`rinishi bor. Qoraqalpoq xalq san`atining boshqa turlarida geomterik naqshlar ko`plab uchrasa, zargarchilikda naqsh ko`pincha o`simplik asosiga qurilgan [II.3; 73-75].

Qoraqalpoq xalq qo`l san`atining ichida zargarchilik ayniqsa otadan bolaga o`tadigan, ya`ni avlod quvadigan hunar bo`lgan. Ungi ko`p misollar keltirishga bo`ladi. Masalan, Taxtako`pir tumanining «Sovet O`zbekistoni» sovxoziда yashagan Amet zargar Nosirov 1969-yili ekspeditsiya vaqtida gaplashganimizda o`zining to`slik, ko`rik va boshqa əsbobolarini ko`rsatib, buni bobolarimiz ota yurti Turkistonda olib kelgan, bizning avlodning barchasi zargar bo`lgan dedi. Kegeyli tumanining Xalqobod sovoxozining Chkalov bo`limida yashagan Omonbek zargar beysiyyiq urug`ining zargar bo`lgan. Bir kasb bilan shug`ullangan bir necha avlod (yoki bir avlod) urug`

birlashmasiga aylanishi juda qiziqli tarixi. Urug` birlashmasini tashkil qilish uchun eng kamida 70 xo`jalik bo`lishi kerak (odatda bir odamdan tarqagan). Bu yuzlab yilni tashkil qiladigan hodisa. Demak, zargar urug`ining vakillari-Omonbek zargarning ota-bobolari kam deganda XVIII-XIX asrlar davomida zargarshilik kasbi bilan shug`ullangan, XX asrning birinchi yarmida, 1920-1930 yillari Mo`ynoq tumanining Oqdaryo, Shege, Porlitog` degan erlarida ishlagan atoqli Arzek zargar Xo`janiyoz o`g`li (1860-1935) to`rt ota davomida zargarchilik qilgan avlod bo`lgan, ya`ni uning otasi Xo`janiyoz, otasi espambet, bobosi Ko`shak zargar bo`lgan. Bu avlodda zargarchilik 150 yilday davom etgan. (Agar Ko`shekning otasi ham zargar bo`lgan bo`lsa undan ham ko`p). Bu avlodning vakillarida hunar Ko`shek zargardan boshlab Arzekgacha, XVIII asrning ikkinchi yarmidan XX asrning birinchi choragicha davom etgan. Arzek zargar kamar belbog`, olaqayish juo`en ishlagan. Shu bilan birga bular zargarchilik san`atining cho`qqisi hisoblanadigan saukale, kumush do`ppi, tepali yasagan bo`lishi mumkin [II.3; 74-76].

Ilmiy tadqiqot ekspeditsiyalarning ma`lumotlari bo`yicha, hozircha tepalik yasagan bir zargarning nomi belgili. U yuqorida aytilgan nomni Amanbek zargar saukale, hunarga taqadigan ayol-qizlarning bezanish buyumlarining barchasini yasab bilgan. Uning yasagan bir haykali 12 qoshli bo`lib, hunarni to`liq olib turgan. Odatda haykalning qoshi 6-8 dan oshmaydi. Bu ma`lumotlar Amanbek zargar ota-bobosidan kelayotgan merosga ega bo`lgan va uni rivojlantirgan chevar ekanligini ko`rsatadi.

Bizga belgili saukale zargarlarining soni to`rtta. Ular: Aybergen zargar (Xo`jayli tumani, XX asrning boshi), Amanbek zargar (Kegayli tumani, XX asrning birinchi choragida o`lgan), Arzimbet zargar (1836-1956), Berbenbes, Qozoqdaryoda yashagan. Sapar zargar (Mo`ynoq tumani, Oqdaryo, Shegeda bo`lgan). Bizga nomi belgili XIX asrda va XX asrning 1-

yarmida ishlagan zargarlarning soni 70 dan oshgan. Bu son yanada to'liqtirilishi mumkin. Sababi bizga boshqa erlarda yashovchi qoraqalpoqlarning zarcharchilik va miskorchilik san`ati bo'yicha ma'lumot yo'q. Zargarlik, miskorchilik va boshqa san`atlarning markazi bo'lgan XIX asrdagi yirik shaharlari To'rtkul, Chimboy, Xo'jayli, Qo`ng`irot vaqtida etarli tadqiq qilinmagan. Shuningdek Qoraqalpog`istonning tashqarida doimiy yashayotgan qoraqalpoq qishloqlarining hunar-kasbi bo'yicha tadqiqotlar yuritilmagan. Maxsus turda ilmiy ekspeditsiyalar tashkil qilinib 1958-1970 yillari zargarlar juda oz qolib edi. Ularning borlari juda qaytargani sababli kasbi bilan shug`ullanmaydigan, shogird tayyorlamagan edi. Ular bilan birga qoraqalpoq zargarlik san`ati hayotini to`xtadi. Muallif bir necha zargar bilan uchrashib, ularning ijodi to`g`risida bir og`izdan bir qancha ma'lumot oldi. Unda bu kasbdagi ustozlik va shogirdlik san`atining qo'llaniladigan materiali, asboblari, ishlash usuli va boshqa ma'lumotlar bor. Zargarning asosiy qurollari ko`rik, sandal, har xil bolg`a, qaychi, tutik, qoliplar, kumu shva oltin eritadigan idish (gilpuda) kumushdan ingichka sim ishlaydigan har xil fazodagi teshiklari bor giryta, nozik narsalar ishlangan vaqtini o'tni o'rlaydigan temir tutik (nay), qisqich va b. Amet zargarda yumaloq tuymalar yana bezak munchoq ishlaydigan qoliplari yog`ochdan ishlangan. Yog`ochning ichi aylana qilib o'yligan. Unga kumush qaniltirni solib bolg`alaydi, qo`rg`oshin massasini tiqib sirtidan urgandan so'ng kumush qaniltir yarim shar shakliga keladi. So'ng uning sirtiga naqsh soladi. Yarim shar tarzidagi yumaloq tuymaning bo`lagiga, bezak munchoqga, ala qayish juo`enning g`ubbasiga, qo`ng`irog`iga naqsh o'yish o'ngay bo`lishi uchun, uning ichini yumshoq «xamir» bilan to`ldirib qo`yadigan bo'lgan. Quo`raydan olingan elim bilan lat`alarni enchib «xamir» ishlagan. Qurigandan keyin bunday «xamir»: shaklini

yo`qotmaydigan, biroq kumush qaniltirdan naqsh o`yganda, u asta o`yiladigan bo`lgan [II.51; 97-100].

Bezanish buyumlarining barchasining bo`laklari qolipga solib ishlangan. Bu ishni unumli qiladi yana naqshlar tekis chikadi. Naqsh o`yilgan qolipning betiga qirqib solingan kumun kaniltirni qo`yib ustiga qo`rg`oshin soladi. Bolg`a bilan urgan sari qo`rg`oshin kumun qaniltirni ostidagi o`yiqlarga qisib olib boradi. Shunday qilib qaniltirning ustida naqsh paydo bo`ladi. Bu usulda archa turdag'i shtaqlar, bilakuzuk, tuymalar va h. ishlanadi. O`yma naqshlarni uchi o`tkir temir bilan bolg`alab soladi.

Oltin yuritilganda erigan oltinni mayda jundan ishlangan mo`yqalam bilan yoqib, so`ng o`tga qizdiradi. U oltinni eritish uchun gilpuda toshga oltin bo`laklarini simob bilan qo`shib qaynatadi. Oltin simob bilan qo`shilib ketadi. Yoqayotganda u bilinmaydi. So`ng o`tga qizdirgandan keyin, simob yo`q bo`lib ketadida, oltin sarg`ayib naqsh bo`lib chiqadi. Buni oltin yuritish yoki oltindan bug` berish deb ataydi. Gilpuda tosh degan Qoratog`dan olinadigan qattiq kesak. Uni untab paxtaning tolasi bilan qo`shib qoriydi. Shunday qilib undan ichi o`yiq idish yasaydi. U idish o`tga juda chidamli bo`ladi.

Zargarchilikda buyumning bo`laklarini bir-biriga biriktirish deb ataladi. Biriktirish nishatirdi bir idishga solib, uni o`tga qizdirilgan temir bilan yoqib oladida, ikki bo`lakning tutashan eriga kumush bilan misning qo`shindisidan ishlangan metallni bosadi. Qizg`an temir bilan kumush ozlab erib, nishatir bilan birga qaytadan qotadi. Shunda ikki qismning jiyagi birikib ketadi. Kumush simlar ishlash uchun oldin balkitilgan kumushdan ingichka chibiqcha ishlab, uning uchun kerakli o`lchamdag'i giryanning teshigidan o`tkazadi. Teshikdan o`tgan sim bir tekis yo`g`onlikda bo`lib chiqadi. Yo`g`on simlardan arabakning tashqi g`ildiragi, bezak munchoqning pastki ernagidagi zanjir uchun o`tkazadigan aylana va h.

ishlanadi. Mayda (ingichka) simlardan tepalikning ortqi qismini chekalik tomoniga qo'shib tikadigan sim, haykal, bezak munchoq, shar tuyma, halqap, zirakning zanjirlari ishlanadi. Juda mayda kumush simlardan qoshli bilakuzukning ikki ernagiga, yumaloq tuymaning birikkan o'rta beliga, haykalning o'rtangi qismidagi qoshlar orasidagi bo'shliqlarga va h. erlarga mayda etip 8 soni turidagi «qumursqa bel» naqshi, boshqa turli geometrik naqshlar ishlanadi. Bu zargarlik san'atidagi nozik ishlardan. Yumaloq tuyma, sobiq zirakning pastida 3-5 mayda kumush yumaloqlar bo'ladi. Turimbet ustuning aytishicha buni bunday ishlaydi: kichkina kumush qismini teshib soladi. O'tga solib, tutik (nay) orqali qizdiradi. Eriqan kumush mayda yumaloq bo'lib chiqadi. Uni o'tdan olib, sandalning ustiga qo'yib, barchasini biriktiradi. Shunday yumaloq tuymaga yoki so'poq zirakga biriktirish. Arabekning o'rtasidagi oltin (yoki oltin bilan bug'landirilgan kumush) yumaloqlarda shunday usulda ishlanadi.

Qoraqalpoq zargarlarida uychilar kabi kasb bo'yicha birlashmalar bo'limgan. Faqatgina bir marta (1961-yil sarotonda Kegayli tumaninda) bir yog'och ustadan zargarlarning piri Baba-Go'rdek degan bo'lgan, u Hazrati Dovudning shogirdlaridan degan ma'lumot eshittik.

Bir zargar bir yoki bir necha qishloqni ta'minlab o'tirgan. Uning qoshida bolasi (shogirdi) biroz vaqt yordamda bo'lib, so'ng otasining ishini davom etgan. Ayrim shogird sirtdan kelgan. Masalan, Turimbet zargar (estek) Keng qayir degan erdag'i qoldavlilarning zargari Xojamuratga borib shogird bo'lgan. Shogirdlik 18 oy davom etgan. Dastlab u ustozning uyining o'ti-suviga qaragan. So'ng ustoz unga qoshida o'tirgizib, ishlaganlarini ko'rsatgan, engil-elpi bo'laklarini yasashni topshirgan. Zargarlik buyumning xohlagan turini o'zicha ishlay oladigan bo'lganiga ko'zi etgan so'ng, ustoz shogirdiga bir necha odamning ko'zicha fotiha beradigan bo'lgan. Buning asosiy ma'nosi shogird o'zicha ishlashga huquq olgani bo'ladi. Turimbet

zargar ustozi Xojamuratovga bir jonlik so'yib berib fotihasini olgan. Ustoz unga bir qancha asboblar bergen.

Zargarlik qoraqalpoqlarning eng eski yana yuqori san`atlarning biri. U xalqning tarix maydoniga chiqqandan keyingi bosib o'tgan ijtimiy va estetik hayotining yo'llarini tadqiq qilish uchun qimmatli material. Uning ayrim namunalari Nukusdagi va tumanlardagi kontsert jamoalari tomonidan sahnani bezashga va ijrochilarining taqish buyumlarini foydalanmoqda. 1974-yili Moskvada Qoraqalpog'iston Respublikasining madaniyat kunlarida P.I.Chaykovskiy nomidagi kontsert zalining sahnasini bezashga toshkentli rassom T.Sharaximov tomonidan qo'llanilgan bu usul haligacha davom etib kelayapti. Hozir boshqa rassomlar haykaldan tashqari shar tuymani foydalanadi. Biroq juda oshib ketgan eri yo'q. Eng achinarli joyi zargarlik ko'pchilik uchun qayta tiklanmay qoldi [II.3; 74-77].

XULOSA

Mamlakatimizda olib borilayotgan ta`lim sahosidagi tub islohatlarga etibor olib bormoqda. Chunki kelajak avlodni,biluimli, xar tamonlama yetuk shaxs qilib tayyorlashda pedagog o`qituvchilar oldiga katta masyuliyat yuklamoqda.Shu bilan biga fan texnika taraqiyoti natijasida muxandislik fanlariga bo`lgan talab oshib bormoqda.

O`zbekistonning mustaqilligi milliy madaniyatimiz, ayniqsa xalq amaliy san`ati va xunarmandchiligi taraqqiyotiga keng yo`l ochib berdi. Hadimdan rivoj topib kelayotgan zargarchilik, naqqoshlik, ganchkorlik, yog`och o`ymakorligi, badiiy kulolchilik, misgarlik, kashtachilik turlari yana gurkirab o`sса boshladi, uning milliy badiiy an`analari yanada rivojlanmoqta. San`atni unutilib ketgan ayrim turlari hisoblangan matoga gul bosish, suyak va tosh o`ymakorligi, zargarlik, pichoqchilik, gilamchilik turlari qayta tiklandi. Amaliy san`at va xalq hunarmandchiligining yangi turlari chinni haykaltoroshligi, charmda miniatyura ishlash, inkrustatsiya, qovoq shakliga naqshlar bilan ishlov berish kabi turlari paydo bo`ldi va bu yo`nalishlarda ustalar yuksak ko`taringilik va mahorat bilan mehnat qilmoqdalar.

O`zbekistonda milliy amaliy san`at va hunarmandchilikni rivojlantirishda Respublika Vazirlar Mahkamasining 10 iyul` 346 sonli qarorida 1997 yilgi «Xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san`atini yanada rivojlantirishni davlat yo`li bilan qo`llab quvvatlash chora tadbirlari to`g`risida»gi qarori alohida ahamiyat kasb etdi. Ana shu qaror asosida «Musavvir» ilmiy ishlab chiqarish Markazi tashkil etilib, uning qoshida «Xunarmand» uyushmasi faoliyat ko`rsata boshladi. Bu uyushma o`z saflariga minglab tajribali, shuningdek, yosh ustalarni birlashtirdi. Ularning ijodiy ishlari uchun har tomonlama shart sharoitlar yaratib berilmoqda,

ma'naviy va moddiy yordam ko'rsatilmokda. Uyushmaning deyarli barcha viloyatlarda bo'linmalari ochilgan bo'lib, u erdag'i ustalar mahalliy amaliy san'atni milliy badiiy an'analarini rivojlantirib yuksak badiiy saviyali asarlar yaratmokdalar.

Milliy madaniyat orkali xalqning tarixini urganish mumkin. Bu xalqning ma'naviy yuksaklik darajasini ham belgilovchi sifatdir. Milliy madaniyat boshka xalqlarda deyarli takrorlanmasligi bilan farklanar ekan.

Mustakillik yillarda xalqka uning ma'naviy va madaniy boyliklarini kaytarish borasida kuplab ishlar qilinmoqda. Xalkka uz tarixi va xotirasi kaytarilmokda. Milliy va jahon madaniyati rivojiga ulkan xissa kushgan vatandoshlarimizning xizmatlari xaqida yubiley tan'tanalari utkazildi.

Milliy an'analarni tiklash buyicha kuplab ishlar kilindi, Navruz, xayit kabi kadimgi xalq va diniy bayramlar rasman hayotga kaytdi. Xayr muruvvat udumlarini davom ettirish va yosh avlodni barkamol ustirish maksadida O'zbekiston Respublikasi Soglon avlod uchun jamgarmasini tashkil kilib, dastlabki ordenni ham shunday atadi, O'zbekistonda xalqaro kino, teatr va «Sharq taronalari» kabi musikal festivallar utkazish yaxshi an'anaga aylanib koldi.

Qadriyat tushunchasi madaniyatshunoslikning asosiy tushunchalaridandir. Ayrim tadqiqotchilar uni davrning extiyojini belgilaydi, ya'ni, tarixiy xususiyat kasb etadi deb xisoblasa, boshka bir tadkikotchi Rikert aksincha, qadriyat doimiy, universal xususiyatga ega deydi.

Qadriyat - kishilar hayotida uta ahamiyatli xodisadir. Uni madaniyat soxalari ruyobga chikargan xodisa sifatida bogliklikda anglash mumkin. Shundja xujalik, texnik, ijtimoiy, siyosiy, badiiy, ilmiy, ahloqiy qadriyatlar ajraladi. Rasmiy nuktai nazardan kadryatni ijobiy va salbiy, o'ziga xos va doimiy, mustikil va shartli tarzda fark lash mumkin. Moddiy nuktai

nazardan qadriyat xissiy (ya'ni oddiy xis kilish organi) - bu hayotiy, maishi, texnik, kinikish qadriyati va boshka; va ma'naviy-ilmiy, ahloqiy, estetik, diniy va boshkalarga bulinadi. Ayrim qadriyatlar (xujalik, texnik, siyosiy) tarixiy xususiyat kasb etib, ya'ni madaniyat, davr uzgarishi bilan ham uzgarib turishini bat afsilrok urganish chogida aniklash kiyin emas; boshka qadriyatlar esa doimiy, universal xususiyatga ega (ahloqiy, badiiy).

Qadriyat ijtimoiy faoliyatni tartibga solib, individlar, guruxlar va jamiyatning muhim yutuklariga erishuvini belgilaydi. Ij timoiy kulamdag'i mazmun darajasi buyicha qadriyat uzviylikka ega. Qadriyatni dastlabki darajasi oddiylari orasidan ajralgan anik narsalar, xolatlar xarakatlarning afzallari bilan boglik. Ikkinci darajasi esa, ma'lum individga yakin bulgan ijtimoiy guruxlar kizikishga mos keluvchi obrazlar xarakati yoki faoliyatning tanlanishi bilan boglik. Uchinchi da raja -bu eng yuksak umuminsoniy maksadlardagi tanlanish bulib, bunda ezzgulik, xakikat, guza llik,adolat, tartib, boylikka karama-karshi yovuzlik, yolgon xunuklik, betartiblik, kashshoklik, mujassamlikda namoyon buladi. yoki bu takdir bilan boglik uta yuksak tanlash xisoblanadi.

Qadriyatlarning muayyan jamiyat yoki sinfga mansub kishilar turmushi va madaniyatning xakikiy yoki ideal ne'matlar bulgan tabiat va jamiyat xodisalarining moxiyatidir. Bu ne'matlarning qadriyatlar deyilishiga sabab, kishilar ularni kadrlaydilar, chunki bu qadriyatlar ularning shaxsiy va ijtimoiy turmushini boyitadi.

Qadryatlar ichida eng asosiysi va umumiysi hayotdir. Xayotdan maxrum bulish kolgan barcha kadryatlardan foydalanishni yukka chikaradi, kolgan qadriyatlar aslida, hayot ne'matlarining moxiyatidir, madaniy kadryatlardir.

Qadriyatning hayotdani o'rni va ahamiyati baxolash tufayli belgilanadi.

Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bulgan, millat, elat, va ijtimoiy guruxlarning manfaatlari va maksadlariga xizmat kiladigan tabiat, jamiyat xodisalari majmui tushunilmogi lozim.

Inson mexnati, akli bilan yaratigan moddiy boyliklar moddiy boyliklar xisoblanadi. Ma'daniy-ma'naviy qadriyatlarga ilmiy-texnikaviy va intelektual imkoniyatlar yaratgan boyliklar mansub. Shuningdek, jamiyat taraqqiyotida, inosn hayotida ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar: erkinlik, tenglik, birodarlik, kabilar ham urin tutadi. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar ichida istikbol tufayli kulga kiritilgan barkarorlik, tinchlik, totuvlik aloxida ahamiyatga ega.

Umuminsoniy qadriyatlar mazmuni jixatdan chukur va keng bulib, umumbashariy ahamiyat kasb etadi. Umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maksad va intilishiga muvofik keladi.

Umuminsoniy qadriyatlar turkumiga insoniyat sivilizatsiyasining tarkkiyoti bilan boglik bulgan umumbashariy muammolar kiradi. Bular: yer yo`zida ilm-fanni tarakkiy ettirish, tinchlikni saklash, kirgin kurollarini tuxtatish, tabiatni muxofaza kilish va xokozolardir.

Madaniy meros - bu utmishda kolgan qadriyatlar, goyalar, tajriba, bilimlar ularni uzlashtirish yullari, ya'ni kishilarning ijodiy faoliyat usullari va uni tashkil kilish hamda uning natijalaridir. Uzlashtirish yoki anikrogi, madaniy merosjarayoni uta muhim bulib, madaniyatning xarakatdagi asosiy konunlaridan biri xisoblanadi. Bu jarayon insoniyatning utmishi, buguni, va kelajagini bir butun xolda birlashtirib, odatiy tarzda tayyor yutuklarga aylanadi. Bor narsani izlash, ma'lum narsani ochish kilingan kashfiyotni kashf kilish kerak bulmaganidek, utmish ajdodlar kilgan kilgan ishni takrorlash shart emas. Erishilgan yutuklardan kelib chikib jamiyat uz maksadlarini amalga oshirishning kiska yullarini tanlaydi. Bundan tashkari ma'naviy meros kishilarning saviyasini faxad kengaytiradi, ular hayotini

akliy va xissiy jixatdan boyitadi, bilimning tiganmas manbai bulib xizmat kiladi.

Madaniyatning me'yoriy rivojlanishi uni asrab kelgusi avlodlaga meros kilib koldirishni bildiradi. Birok, bu jarayon oddiy va bir xilda kechmaydi. Ma'naviy qadriyatlarning mundarijasи, ularni kayta kurib va kayta baxolash ularni uzaro bogliklik usullari, munosabat tiplari, bilimlarni asrash va uzatish, hayot me'yorlari voqelikni estetik idrok kilish xususiyati uzgarmasdan kolmaydi, ular uzliksiz xarakatda buladi. Meros serkirra va kup kiyofalidir. Uning anik namoyon bulishi tiplarning kupligi, tendensiyalar xilma-xilligi bilan farklanadi. Har bir yangi avlodning vorislik mexanizmi utmishdoshlarning tajribasidan madaniyatning turli soxalarida farklanadi: san'atdagi ulcham fandagidan boshkacha; tabiiy fanlar gumanitar fanlardan farkli. vorisk (meros) xar kanday soxada insonning xakikiy uzlashtirishida namoyon buladi va ayni paytda maxalliy yoki dunyo mikyosidagi jarayonlar shaklida ham ifodalanishi mumkin.

Madaniyat va ma'naviyat soxalari tarkibida til, udumlar, an'analar va boshkalar bulsa, ma'lum xalqning madaniy tarixi doirasida meros koldirish jarayoni yaxshirok kechadi. Boshka soxalarda esa texnika, fan, san'at kabi soxalardagi bir xalqka tegishli meros boshka xalqlarga ham tegishli mulkka aylanadi.

Keyingi avlodlarga meros koldirish uchun madaniyatda belgilangan usul va mexanizm mavjud. Ulardan ba'zilari kadimdam amal kiladi, bu - namoyish kilish, ogzaki uzatish, folklor, san'at; boshka usullar keyinrok paydo buldi, bu-kino tasviri, oxanrabo yozuvi, kompyuter xotirasi. Barcha jamiyatda ham xakikatdan ma'naviy merosning foydalanish imkoniyatlarini uzgartirish sharoiti bir xilda emas. Ular ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy goyaviy omillar bilan belgiladi. Bu omillar merosning xajmi, tanlash xususiyati,

intensivligiga boglik. Madaniy merosdan mutlako maxrum bulgan yoki foydalanmagan jamiyat yoki xalqlar tarixda bulishi mumkin emas.

Madaniy merosning mexanizmi quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Ma'naviy merosning uzviyligi. Ajdodlar yaratgan jamiki boylikka yangi avlod merosxur bulad, tarixiy ahamiyatini yukotgan madaniyat o'rniда yana madaniyatlar vujudga keladi, avvalgilardan kup narsalar uzlashtiriladi. Utmish tajribasi bugun va keljak uchun xar doim askotishi mumkin, shuningdek, bugun unitilgan narsalar butunla yukolib ketmaydi. Masalan, V.Shekspir yuz yilcha unitilib, keyingi avlodlar uchun jahon adabiyoti va dramaturgiyasining klassigi sifatida tanildi.

2. Utmishdan keljakka utish jarayonida mer osning uzgarishi. Madaniy merosning utish davrida xususiyati uzgarishi mumkin. Ya'ni miliy goya mavjud nukta nazar va bilimlar talabiga mos keluvchi yangi talkindagi ma zmun kasb etadi. Mana shunday kurinishda u keljakka meros bulib utadi. Bizning klinikgacha sukrot va demokrat asarlarining asl nusxasi saklanib kolmagan, birok xar bir avlod ularning goyasini o'zi uchun yangitdan kashf kiladi. va ularning falsafasinitalkin kiluvchi minglab kitoblar yaratiladi.

3. Utmishdan kolgan barcha narsalar butupnlay uzlashtirilmaydi, balki yangi davr talabiga, ruxiga javobberuvchi, moxiyat zarur narsalargina olinadi. Hozirda eskirgan va kerakmas deb xisoblangan narsalar, balki yangi moxiyat va muhim ahamiyat kasb etar.

Allakaysi davrda kolib ketgan kiyinish usuli kutilmaganda odatga aylanishi mumkin. Yangi hayot kadim donishmandchiligidan goya oladi.

Har bir etnos, xalq o'zining mustakil, betakror, bexad noyob madaniyatga ega. Xalklar hayotining mintakaviy, tarixiy o'zigan xosligi xar bir xalq madaniyatining rivojlanishi uchun sharoit yaratib beradi, u yoki bu etnos hayotining saklanib kolishi va barhayotligiga imkon tugdiradi. Shu tarzda millatlar olami-umumiy koinot shakllanadi, unda inson va uni tarixan

urab turuvchi tabiat uygunlashib etnoslarning ijtimoiy ruxiyatiga ta'sir kursatadi, milliy xususiyat shakllanadi va uning amaliy faoliyat yunalishini aniklaydi.

Mana shu boshlangich madaniyatolamida inson turadi, bu yerda uning muhim o'rni maksadi shakllanadi, uning didi, hayotiy orzusi paydo buladi. Inson, madaniyatlarga merosxur sifatida milliy mulkni uzlashtiradi. Namunaviy xulk qadriyatlarini asrashda vakelajakka koldirishda, jamiyatda odamlar urtasida munosabatlarni tartibga soluvchi, anik barkarorlik bulishi zarur. Madaniyatning mavjudligi va rivojlanish an'anasida. madaniyatni asrash usulida xa m barkarorlik bor.

Mustakil davlatimizning milliy madaniyatini tiklash, rivojlantirish va umuminsoniy qadriyatlar asosida boyitishyulidagi yutuklari tufayli 1997 yili O'zbekiston YuNeSKO Ijroiyl Kengashining a'zosi etib kullandi, Prezidentimiz I.A.Karimov «Ibn Sino» medali bilan takdirlandi. Yurtimizda jisman va ma'nан soglom avlodni tarbiyalash, ta'lim tizimini takomillashtirish yoshlarda tarixiy ong va mustakil tafakkorini shallantirishga katta e'tibor karatmokda. 2000 yil O'zbekistonda «Soglom avlod yili» deb belgilandi. Buni moxiyati shundaki, kechayotgan isloxoatlarning moxiyati insonga karatilgan va u inson uchun amalga oshirilmokda. Binobarin soglom avlod-millat, yurt kelajagi demak. Yurtimizda birinchi ordeni ham «Soglom avlod uchun» deb nomlangani bejiz emas. Bu buyuk kelajak yulidagi umidli qadam timsolidir.

Amaliy san'at darslari jarayonida o'lkashunoslik materiallaridan foydalanish bir qator ta'limiy va tarbiyaviy samaralarni pedagogik jihatdan kafolatlaydi. Xususan, o'lkashunoslik mazmunidagi badiiy ta'lim o'quvchilarda badiiy tafakkur, milliy tarix, unda o'lka madaniyati va san'atining o'rni, o'lkashunrslik materiallariga nisbatan ongli munosabat, g'ururni tarbiyalash kabi sifatlarni rivojlantirishga zamin yaratadi. Bu

shubhasiz Qoraqalpog'istonda badiiy-estetik ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

O'lkashunoslik materiallarini tanlab olishda ta'limning didaktik printsiplariga ham alohida e'tibor qaratish talab etiladi. Ayniqsa, ilmiylik va tarixiylik printsipi diqqat markazida bo'lmog'i lozim. zero, har qanday o'lkashunoslik materiali ham muayyan darajada ilmiy, ham tarixiy qiymat, ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, muntazamlik, ketma-ketlik printsipi o'quvchilarning o'lkashunoslik bo'yicha egallayotgan bilimlarini bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda shakllanishini ta'minlaydi. Bu printsip o'z navbatida ayrim tashkiliy-pedagogik muammolarini hal etishni ham taqozo etadi. Xususan, tasviriy san'atdan o'lkashunoslik xarakteridagi mashg'ulotlarni samarali olib borishda bevosita tasviriy san'at darslarida qo'llanadigan natura fondi (naturaga qarab tasvirlash darslarida foydalilaniladigan amaliy san'at buyumlari, asori atiqalar), o'lkashunoslikka oid tarixiy materiallar (kompozitsion faoliyat uchun) hamda turli yozma manbalar (san'atshunoslik asarlari darslari uchun), shuningdek, tasviriy san'atdan barcha faoliyat turlari uchun illyustrativ, foto va video materiallarining etarli miqdordagi zahirasiga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

I. Konstitutsiya, O'zbekiston Respublikisining qonunlari, O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimovning asarlari, O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M. Mirziyoevning rasmiy materiallar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: O'zbekiston, 2003
2. O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. T., 1997
3. «Ta'lif to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. T., 1997
4. Karimov I.A. Barkomol avlod orzusi. T., 1999
5. Karimov I.A. Buyik kelajak sari. T., 1998
6. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, o'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va coralari. T., 2009
7. Karimov I.A. Yuksak manaviyat engilmas kuchdir. T., 2008
8. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. T., 1997
9. Karimov I.A. Eng asosiy mezon haqaqatni aks ettirish. T., 2009
10. Tasviriy san'at. Umumiy urta ta'llimning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. T.: Sharq, 1999

II. Monografiya, kitoblar va to'plamlar:

1. Агажанов С.Г. Огузский племена IX-XIII вв. (Историко-этнографический очерк) - В кн.: Страны и народы Востока. М., 1971, вып. X
2. Агеев Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов южного Казахстана. Труды Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР, т.5. Алма-ата, 1958
3. Ажиниёз Қосибай ўғли. Элларим борди. Нукус, 1975
4. Алламуратов А. Каракалпакская народная вышивка. Нукус: «Каракалпакстан», 1977.

5. Алламуратов А. Қарақалпақстан искуствоның тарийхынан. Нөкис, 1968
6. Алламуратов А. Маңги мийрас. Нөкис, «Билим», 1993
7. Андреев М. Орнамент горных таджиков верховьев Аму-Дарьи и киргизов Памира. Т., 1928
8. Анри де Моран. История декоративно-прикладного искусства. М., 2012
9. Валеева-Сулейманова Г.Ф. Декоративное искусство Татарстана (1920-1990 годы). Казань, 1995
10. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинение в пяти томах. Алма-Ата, 1961-1972. Т., 1. Алма-ата 1961
11. Ванслов В.В. Содержание и форма в искусстве. М., 1956
12. Гудкова А.В. Ток-кала. Т., 1965. .
13. Диковины Аму. Каракалпакские народные сказки. Нукус, 1968.
14. Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии. Л.1928
15. Есбергенов Х. Қарақалпақлардың гейпара дәстүрлери ҳаққында. Нөкис, 1964
16. Жданко Т.А. Быт колхозников рыболовецких артелей на островах Южного Арала. – «Советская этнография», 1961, №5
17. Жданко Т.А. Каракалпаки Хораземского оазиса. – Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. М.1952, т.1
18. Жданко Т.А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков. Труды Хорезмской экспедиции. Т. 3. М., 1958.
19. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1950.
20. Жданко Т.А. Каракалпаки. – В кн.: Народы Средней Азии и Казахстана. М.,1962
21. Захаров И.В., Хожаева Р.Д. Казахская национальная одежда. XIX – начало XX века. Алма-ата, 1964

22. Искусство и ремесло: к вопросу о природе народного искусства. М., 2003
23. Қарақалпақ халық қосықлары // баспаға таярлаған Әденбай Тәжимуратов Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1963
24. Керимов Л. Азербайджанский ковер. В 3-х т. Т. III. Баку, 1983.
25. Киргизский национальный узор. Составитель М.В.Рындин. Л.-Ф., 1948
26. Кишенко Б.И. Художественная резьба по дереву. М., 2006
27. Ковровое жилище народов Средней Азии М., 2000
28. Котин И.Ю., Родионов М.А., Царева Е.Г. Социум и окружающий мир в традициях Центральной, Южной и Юго-Западной Азии. СПб., 2006.
29. Кошаев В. Декоративно-прикладное искусство: Понятия. Этапы развития. М., 2010
30. Культурология (учебное пособие и хрестоматия для студентов) Ростов-на-Дону, «Феникс», 1997
31. Лебедева Е.И., Бургунова Е.М. Резьба по дереву. М.: Аделант, 2010
32. Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков начала XX века (к вопросу этногенеза). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Т., 1954
33. Нанн Дж. История костюма 1200-2000 гг. М., 2008
34. Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. Текстиль. Т., 1954.
35. Народное искусство Узбекистана. Т.: Гафур Гулям, 1979
36. Очерки истории изобразительного и декоративно-прикладного искусства. М., 2001
37. Өтемисов А. Қарақалпақлардың енер-кәсиплері. Нөкис, 1991
38. Перлина М. Каракалпакские коллекции Государственного музея этнографии народов СССР. – «Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР». Нукус, 1969, №2

39. Платонова Н., Постникова-Лозева М., Крюк Г. **Русские ювелирные украшения.** М., 2008
40. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 гг.
поручиком Гладышевым и геодезистом Муравиным – Географические известия Русского географического общества, 1850.
41. Попова Л.Ф., Старостина О.В. Знаковая маркировка возраста в женских прическах народов Средней Азии и Казахстана //Лавровский сборник 2006-2007. СПб, 2007
42. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. М.-Л., 1939
43. Ремпель Л. И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. Ташкент, 1987.
44. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. Т., 1961.
45. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент южного Туркменистана X-начала XIII вв. и проблема «сельджукского стиля». Труды ЮТАКЭ. Т.12. Ашхабад, 1963.
46. Ремпель Л.И. Предисловие к книге И.В.Савицкого «Резьба по дереву». Т., 1965.
47. Росикова А.Е. По Амударье от Петроалександровска до Нукуса. – «Русский вестник», 1902, №8, 587; №10
48. Савицкий И.В. Народное прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву. Т., 1965.
49. Саурова Г.И. Современный туркменский ковер и его традиции. Ашхабад, 1968
50. Сергеев Б.С. Чеканка по меди в Узбекистане. Т., 1962
51. Смирнов А., Викторов М., Розенберг К. **Ювелирные украшения. Камни. Металлы.** М., 2009
52. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969

53. Толстов С.П. Города огузов. – «Советская этнография», 1947, № 3
54. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948
55. Толстов С.П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа. – Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. М., 1947, вып. II
56. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1952
57. Уразимова Т.В. Художественные особенности каракалпакского орнаментального искусства. Германия, 2016
58. Федотов Г.Я. Забытые ремесла. М., 1992
59. Фролова Е. Мастера. Секреты народных ремесел. М., 1994
60. Чепелевецкая Г.Л. Сузани Узбекистана. Т., 1961
61. Эдвардс К. Как читать орнамент. Интенсивный курс по текстильному дизайну. М., 2011
62. Этнография каракалпаков. XIX-начало XX века (Материалы и исследования). Т., 1980
63. Fokker N. Persian and other oriental carpets for Today. – London: George Allen & Unwin Ltd. – 1976.
64. Ma`naviyat yulduzlari. Т. «Meros», 2001
65. Mehmet A. Turkish carpets. – Istanbul, 1993.
66. Xidoyatov G. Mening jonajon tarixim. Т., 1992

III. Internet saytlar:

1. <http://nsportal.ru/shkola/izobrazitelnoe-iskusstvo/library/vneurochnaya-deyatelnost-zanyatiya-znakovstvo-s-osnovami-ts-1>
2. <http://razym.ru/chelob/iskusstvo/>
3. http://www.business-lady.com/books_free_rukodelie.php
4. <http://www.ziyonet.uz>